

Batı kaynaklarında ise şehrin adına "Cambaluc" yazılışıyla rastlanır.

Hanbalık'a ait hâtıralarını destanlarında hâlâ yaşatan Moğollar'ın Pekin'de bıraktıkları eserlerden bazı harabeler günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlar arasında, Marco Polo'nun Farsça Pul-i Sengin adıyla zikrettiği Lao-ku-ch'ia Köprüsü (Fou-chen demiryolu köprüsünün yanındaki taş köprü) en önemli olanıdır.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Sung Lien – Wang Wei, *Yüan Shih*, Taipei 1977, IV, 57, 81, 105, 127, 147, 231; LVIII, 1347; Reşîdüddin, *Câmi'ü'l-tevârih* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1338 hş., I, 641, 642, 643, 650, 651, 653, 654, 655, 657, 658, 659; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdir), s. 42, 642-643; D'Ohsson, *Histoire de mongols, depuis Tchinguiz jusqu'à Timour ou Tamerlan*, La Haye-Amsterdam 1834-35; E. Bretschneider, *Recherches sur Pekin*, Paris 1907, s. 52, 84; a.mlf., *Medieval Researches*, London 1967, I, 236, 248, 270, 271, 272; H. Cordier, *Histoire de la Chine*, Paris 1920, II, 282, 283, 284, 285, 286; H. Yule, *Travels of Marco Polo*, London 1931, I, 108, 262; A. Vissiere, *Recherches sur les musulmans chinois*, Paris 1941; Abdürrezâk es-Semerikandî, *Ma'la'u's-sa'deyn* (nşr. Muhammed Şâfiî), Lahor 1941, s. 510; P. Peliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1959; Zeki Velîdî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul 1946), İstanbul 1981, s. 136, 137, 138; a.mlf., "Hanbalık", *İA*, V/1, s. 208-209; Lin Yu-tang, *Pekin Imperial*, Paris 1961, s. 62, 206, 207, 208; Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964, s. 192-204, 354, 356, 358, 359; Barthold, *Türksistan*, s. 478-482; a.mlf., "Khanbalık", *EI*<sup>2</sup> (ing.), IV, 1020; Ömer Güngören, *Marco Polo'nun Gezileri Kitabı*, İstanbul 1985, s. 89, 90; Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1986, s. 173, 174, 185, 195, 231, 252, 263, 273; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s. 259, 260, 262; M. Rossabi, *Khubilai Khan His Life and Times*, Berkeley-California 1988, tür.yer.; F. Herbert, "Seng-ge, das Leben eines uigurischen Staatsbeamten", *Sinica*, XVIII, Leiden 1942, s. 9 vd.; Hsiao Ch'i-ch'ing, "Yüan-tai-te-su wei chih-tu", *Pien-cheng-yen-chiosuo-nien-pao*, nr. 4, Taipei 1973, s. 43-96; R. Rahmeti Arat, "Kubilya", *İA*, VI, 948-949.



AHMET TAŞAĞIL

#### HANBEL b. İŞHAK

(حنبل بن إسحاق)

Ebû Ali Hanbel b. İshâk  
b. Hanbel eş-Şeybânî  
(ö. 273/886)

Ahmed b. Hanbel'in amcasının oğlu,  
muhaddis ve fakih.

193 (809) yılında doğdu. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Affân b. Müslim, Süleyman b. Harb, Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî, Ali b. Ca'd

ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerden hadis tahsil etti; fıkıh ve tarih ilimlerinde de söz sahibi oldu. Kendisinden Ebû Bekir el-Hallâl, Ebû'l-Kâsım el-Begavî, İbn Sâid el-Hâşimî, Muhammed b. Mahled, Ebû Ca'fer İbnü'l-Bahterî ve Ebû Amr İbnü's-Semmâk gibi muhaddisler rivayette bulundular. Ahmed b. Hanbel'in amcazadesi olması sebebiyle onun evinde ve ilim meclislerinde daha çok bulundu ve fikhî görüşlerini tesbit etti. İbn Hanbel'in hayatıyla ilgili hususların önemli bir kısmı kendisinden rivayet edilmiştir. Hanbel b. İshak, Ahmed b. Hanbel'den duyarak kaleme aldığı bazı dinî meseleler (mesâil) için tek kaynaktır. Özellikle mihne\* olayı esnasında Ahmed b. Hanbel'in talebelerle görüşmesi ve onlara hadis rivayet etmesi yasaklandığı sıralarda iki oğlu Sâlih ve Abdullah ile Hanbel b. İshak onun yegâne öğrencileri oldular ve beş yıl kadar süren bu dönemde *el-Müsned*'inin tamamını kendisinden okudular. Hanbel b. İshak'ın belirttiğine göre *el-Müsned*'in tamamını ondan sadece bu üçü okumuştur (İbnü'l-İmâd, II, 163). Ahmed b. Hanbel gibi son derece mütevazı bir hayat süren İbn İshak, Bağdat'ta yaşamakla beraber zaman zaman Bağdat yakınlarındaki Ukberâ ve Vâsıt'a giderek hocasından derlediği "mesâil"i rivayet etti. Güvenilir bir hadis âlimi olduğu belirtilen Hanbel b. İshak Cemâziyelevvel 273'te (Ekim 886) Vâsıt'ta vefat etti. Kaynaklarda, onun Ubeydullah veya Abdullah adlı bir oğlunun kendisinden rivayette bulunduğu zikredilmektedir.

Eserleri. 1. *Kitâbü'l-Fiten*. Zehebî'nin dördüncü cüzünü okuduğunu söylediği (*Târîhu'l-İslâm*, s. 343) eserin bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 38/4, vr. 44<sup>a</sup>-57<sup>b</sup>). 2. *Mihnetü İbn Hanbel (Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel)*. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı olan eser (Mecmua, nr. 48/4, ikinci kısım, vr. 90-108) Muhammed Nağş tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1397/1977). 3. *Cüz*<sup>2</sup>. Hanbel b. İshak'ın rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden eserin nüshaları Dârü'l-kütübi'l-Mısıriyye'de (nr. 19142 b. [mecmua içinde]) ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 34, vr. 194<sup>a</sup>-216<sup>b</sup>). Millet Kütüphanesi'nde bulunan (Feyzullah Efendi, nr. 2169, vr. 126<sup>a</sup>-134<sup>b</sup>) ve talebesi Ebû Amr İbnü's-Semmâk tarafından rivayet edilen *el-Fevâ'id fi'l-hadis* adlı risâle de muhtemelen aynı cüzdür. 4. *Târîh*. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi muhaddislerden bahsettiği ve hadis

râvilerinin durumunu incelediği kaydedilen eserden (Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 287; a.mlf., *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî*, II, 274) Zehebî faydalanmıştır (*A'lamü'n-nübelâ*<sup>2</sup>, XIII, 51; *Târîhu'l-İslâm*, s. 343). Hanbel b. İshak'ın, Ahmed b. Hanbel'in fetva ve görüşlerini derlediği "Mesâ'il"inin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 286-287; a.mlf., *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut 1412/1991, II, 274; İbn Ebû Ya'lâ, *Ṭabaḳâtü'l-Hanâbile*, I, 143-145; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, V, 89; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 600-601; a.mlf., *A'lamü'n-nübelâ*<sup>2</sup>, XIII, 51-53; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 261-280*, s. 343; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 163-164; *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 338; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IV, 86-87; Sezgin, *GAS*, I, 507, 510; M. Nâsirüddin el-Elbânî, *Fihrisü maḥḥūḥâti Dâri'l-kütübi'z-Zâhiriyye*, Dimaşk 1390/1970, s. 260; Cezzâr, *Medâhilü'l-mü'ellifin*, I, 395; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 176, dipnot 17.



M. YAŞAR KANDEMİR

#### HANBELÎ MEZHEBİ

Dört büyük  
Sünnî fıkıh mezhebinden biri.

- I. KURULUŞU ve TARİHÇESİ
- II. USULÜ
- III. GENEL KARAKTERİSTİĞİ
- IV. LİTERATÜR

Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan ve ona nisbetle anılan Hanbelî mezhebi, gerek mezhep imamının yaşadığı dönem gerekse mezhepleşme süreci bakımından Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezhebinden sonra ortaya çıkmış dördüncü büyük Sünnî mezhebidir. Bu mezhebe mensup olan fakihlere ve bu mezhebin görüşüyle amel eden kişilere Hanbelî (çoğulu Hanâbile) denilir.

#### I. KURULUŞU ve TARİHÇESİ

Hanbelî mezhebinin doğuş ve kuruluşunu, gerek II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda Hicaz ve Irak bölgelerinde görülen fikir hareketlerinden, fikhî gelişme ve ekolleşmeden ve bu arada gündeme gelen re'y, hadis ve kelâm tartışmalarından, gerekse Ahmed b. Hanbel'in hayat hikâyesinden ve fikrî mücadelelerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Abbâsiler'in 132 (750) yılında idareyi ele geçirmelerinden Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı III. (IX.) yüzyılın ilk yarısına kadar geçen süre içeri-

sinde fikhî faaliyetlerde büyük bir gelişme olmuş ve bu süre zarfında, Emevîler devrinde oluşan çevre ve muhit farklılığına dayalı Hicaz ve Irak ekolleri, hüküm çıkarmada re'y ve hadise verilecek yer ve değer konusunda ilgili metodolojik bir farklılaşma noktasına gelmiştir. Bu ayrışmada Iraklılar re'yiciliği (ehl-i re'y), Hicazlılar ise eser veya hadisçiliği (ehl-i eser, ehl-i hadis) temsil ediyor, ehl-i re'y'in liderliğini Ebû Hanîfe, ehl-i hadisin liderliğini ise Mâlik b. Enes yapıyordu. Ancak Irak bölgesindeki re'y hareketi ve fikrî-kelâmî akımlar, aynı bölgede hadis merkezli muhafazakâr bir anlayışın güçlenmesi için de zemin hazırlamış oldu.

Ahmed b. Hanbel küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim'i ezberleyip bir müddet Bağdatlı âlimlerden gramer ve fıkıh okuması ve özellikle 179'dan (795) itibaren kendini tamamıyla hadis tahsiline vermiş, bu maksatla Kûfe'ye, Basra'ya, Mekke, Medine, Dımaşk, Halep ve el-Cezîre'ye muhtelif seyahatler yaparak söz konusu bölgelerdeki muhaddis ve âlimlerle görüşmüştür. *el-Müsned*'indeki rivayetlerinden yaklaşık 280 kadar hocadan ders aldığı anlaşılan Ahmed b. Hanbel'in hocaları arasında Hanefî mezhebinin ikinci imamı sayılan Ebû Yûsuf, İbrâhim en-Nehaî'nin öğrencisi Hüseyim b. Beşîr, Kûfeli Vekî' b. Cerrâh, Hicaz ekolünün büyük otoritesi Süfyân b. Uyeyne, Basralı Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdürrezzâk es-San'ânî ve İmam Şâfî gibi devrin pek çok önemli âlimi bulunmaktadır. Hocalarının listesine bakıldığı zaman İbn Hanbel'in hukukî formasyonunun hadis ve Hicaz ekolüne dayandığı, re'y ekolünün temsilcilerinden Ebû Yûsuf'un etkisinde kalmadığı anlaşılır.

İmam Ahmed'in hayatında, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusundaki tartışmalardan dolayı yaşadığı *mihne*\* olayının önemli etkisi olmuştur. Onun Abbâsî halifesi Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsîk'in benimsediği ve baskı ile kabul ettirmeye çalıştığı, Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrine karşı sürdürdüğü kararlı tavrı ve mücadelesi, başta birkaç yıl süren hapis cezası olmak üzere çeşitli işkence ve mahrumiyetlere mâruz bırakılmasına sebep olmuşsa da bu durum aynı zamanda ilim, zühd ve takvâsının geniş halk kitlelerinde tanınmasına, görüş ve metodunun ilim muhitlerinden destek bulmasına imkân hazırlamıştır.

Akaid konularına dair yazdığı *er-Red'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye* adlı ri-

sâlesinden ve Mu'tezile'ye karşı verdiği mücadeleden Ahmed b. Hanbel'in, hadisçiliği ve fikhçiliği yanında aynı zamanda Ehl-i sünnet inancının yerleşmesine katkıda bulunan bir akaid âlimi olduğu görülür. Onun ilim uğrunda yaptığı uzun yolculukları, mihne olayında gösterdiği salâbeti ve daha sonraki dönemlerde özellikle Halife Mütevekkil-Alellah'ın ihsanlarına karşı müstağni tavrı kendisini büyük bir şöhrete kavuşturmuştur. İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden birçok öğrenci İmam Ahmed'in ilim halkasına katılmak için Bağdat'a gelmiş ve böylece daha sağlığında iken bu öğrenciler vasıtasıyla görüş ve fetvaları İslâm dünyasının birçok bölgesine yayılmıştır. Bunun sonucu olarak akaid, hadis ve fıkıhla ilgili ilmî tartışmalarda ve yazılan eserlerde Ahmed b. Hanbel'in görüş ve düşüncelerini temsil eden veya savunan kişiler için "ashâb-ı Ahmed" ve "Hanâbile" gibi sıfatlar kullanılmaya başlanmış, bu arada çeşitli konulardaki sorulara verdiği cevaplar ve fetvalar "mesâil" adıyla toplanmış, bu oluşum, daha sonra akaid ve fıkıhta adına Hanbelî mezhebi veya Selefîyye denilen yeni bir ekolün temelini teşkil etmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in hadis ilmindeki şöhretine ve halku'l-Kur'an konusundaki mücadelesi sebebiyle görüşlerinin yayılması için meydana gelen uygun ortama rağmen onun sadece bir hadisçi olup normatif kurallarla ilgilenen bir hukukçu olmadığı yönünde en azından kendisini takip eden yüzyıllarda bazı görüşler ileri sürülmüştür. Hanbelîler'in sert tepkilerine rağmen İbn Kuteybe'nin *el-Ma'ârif*, İbn Cerîr et-Taberî'nin *İhtilâfü'l-fukahâ'* ve Debûsî'nin *Te'sisü'n-naazar* adlı eserlerinde Ahmed b. Hanbel fakihler arasında zikredilmemiştir. Bunda, bizzat İmam Ahmed'in kendisinin bir fakih değil muhaddis olarak bilinmek için gayret sarfetmesi ve kendi görüş ve fetvaları da dahil olmak üzere her türlü re'y ve fıkıhın yazılmaması konusunda aşırı titizlik göstermesinin (İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 251-252) ve fikhî konularda bizzat kaleme aldığı veya talebelerine yazdırdığı önemli bir eserinin bulunmayışının etkisi olmalıdır. Ancak sayıları az da olsa Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen bazı fıkıh risâlelerinin mevcudiyeti, öğrencilerinin nesilden nesile naklettiği ve bizzat kendisinin hayatının sonlarına doğru yazılmasına izin verdiği binlerce fikhî soruya verdiği cevaplar (mesâil) ve bu cevapların verilisi sırasında ta-

kip ettiği bazı temel prensipler, onu İslâm dünyasında yaşayan meşhur dört fıkıh mezhebinden birinin kurucusu yapmaya yeterli olmuştur.

Öğrencilerinin İbn Hanbel'in hadis, fıkıh, kelâm ve ahlâk konularıyla ilgili görüşlerini toplamaları ve mezhebin usulünü de bunlardan ortaya çıkarmaları şeklindeki hizmet ve katkıları sebebiyle Hanbelî mezhebi, M. Henri Laoust'un da işaret ettiği gibi kolektif bir yapıya benzemektedir (*REI*, XXVII, s. 74). Bu kolektif yapının tarihî serüveni ilk öğrenciler tarafından tedvin edilmiş, uzun bir tarihî süreç içerisinde geçirdiği gelişme devresi ve son olarak da bir devletin resmî mezhebi ve ideolojisi olma imtiyazı ile kazandığı yeni dönem şeklinde üç ana başlık altında incelenebilir.

**A) Tedvin Dönemi (855-945).** Hanbelî mezhebinin kuruluşunun tamamlandığı bu dönem, Ahmed b. Hanbel'in 241 (855) yılında ölümünden Büveyhîler'in 334'te (945) Bağdat'ı ele geçirmelerine kadar geçen yaklaşık bir asırlık süreyi kapsar. Bu süre içinde mezhebin fikrî ve tarihî malzemesini, Ahmed b. Hanbel'in oğullarının da içinde bulunduğu ilk öğrenciler tarafından "Mesâil" adı altında tedvin edilen eserler oluşturur.

Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerinden Merv asıllı İshak b. Mansûr el-Kevsec'in hocasının çeşitli konulardaki görüş ve fetvalarını topladığı *Mesâ'il*'i, yeterli fıkıh ve hadis formasyonuna sahip olduktan sonra İbn Hanbel'in ilim halkasına katılan Ebû Bekir el-Esrem'in *Mesâ'il* mecmuası ve yine mezhebin mimarları arasında bulunan Ahmed b. Hanbel'in büyük oğlu Sâlih'in babasından rivayet ettiği çeşitli eserleri ve *Mesâ'il*'i de mezhebin oluşmasında temel malzemelerdendir. Aynı şekilde 205-227 (820-842) yıllarında İbn Hanbel'in titiz ve devamlı bir öğrencisi olan Abdülmelik el-Meymûnî'nin *Mesâ'il*'i, İbn Hanbel'in önde gelen talebelerinden Ebû Bekir el-Merrûzî'nin hocasından rivayet ettiği *Kitâbü'l-Verâ'î*, İbn Hanbel'in sadık bir öğrencisi olan muhaddis Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin ve ilk büyük muhaddislerden biri olan Ebû Hâtim er-Râzî'nin, yine yaklaşık yirmi yıl İbn Hanbel'in ders halkasında bulunan fakih ve muhaddis İbrâhim el-Harbî'nin *Mesâ'il* mecmuaları Ahmed b. Hanbel'in fikrinin tanınip yayılmasına önemli rol oynamıştır. Önceleri zâhidâne bir hayat yaşayan Harb b. İsmâil el-Kirmânî, İbn Hanbel ile karşılaştıktan sonra onun gö-

rüşleriyle ilgili bir mesâil mecmuası meydana getirmiş, ancak buradaki rivayetlerin çok küçük bir kısmı doğrudan İbn Hanbel'den kendisine ulaşmıştır.

Hanbelî mezhebinin kuruluş safhasındaki en önemli mimarı şüphesiz Ebû Bekir el-Hallâl'dir (ö. 311/923). Hatta Hallâl'den önce müstakil bir Hanbelî mezhebinin bulunmadığı, topladığı meseleler ve ortaya koyduğu kaideler sebebiyle onun Hanbelî mezhebinin gerçek kurucusu olduğu söylenebilir. Hallâl, İbn Hanbel'in fetva ve görüşlerini klasik fıkıh kitapları sistematığına uygun bir şekilde *el-Câmi' li-şulûmi'l-İmâm Ahmed* adıyla toplamış, ayrıca *Tabakâtü aşhâbi Ahmed* adıyla ilk Hanbelî tabakatını yazmış ve Ebû'l-Hüseyn İbn Ebû Ya'lâ ile İbnü'l-Cevzî gibi daha sonra gelen Hanbelî müelliflerine önderlik yapmıştır.

IV. (X.) yüzyılda Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî ilmî katkılarında ziyade mücadeleci karakteriyle Hanbelîlik tarihinde ayrı bir yere sahip olmuş; Şîa, Mu'tezile ve kelâm metoduna karşı gösterdiği sert muhalefeti ve ateşli vaazları ile 309-329 (921-941) yılları arasında Bağdat'ın siyasî olaylarında etkin bir rol oynamıştır. Ahmed b. Hanbel'in fakih değil muhadis olduğu kanaatini eserlerine yansıtan İbn Cerîr et-Taberî'nin ölümü üzerine Hanbelî mezhebi taraftarlarının çıkardığı karışıklıklarda Berbehârî'nin dolaylı da olsa etkisinin bulunması muhtemeldir (bu olaylar hak. bk. İbn Kesîr, XI, 132, 145-146). 323 (935) yılında Bağdat'taki çeşitli dükkânların yağmalanıp müzik aletlerinin kırıldığı "Hanbelî fitnesi" adı verilen olaylarda (a.g.e., XI, 182; Ahmed Teymur Paşa, s. 40-41) sorumluluğu bulunduğu gerekçesiyle yakalanmaya çalışılmışsa da gizlenmeyi başaran Berbehârî, kendisini ziyarete gelen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Selef akidesine uygun olarak yazdığını belirtmesine rağmen *el-İbâne*'sini tasvip etmemiştir. Başta İbn Batta el-Ukberî olmak üzere kendi dönemindeki Hanbelîler üzerinde etkili olan Berbehârî'nin mezhep içinde görüş ve hareketlerini benimseyenlere Berbehârîyye adı verilmiştir.

Bu dönemde eserleriyle Hanbelî doktrininin oluşumuna en büyük katkıyı yapanlardan biri, Büveyhîler'in Bağdat'a girmesinden önce burayı terk ederek Şam'a yerleşen Ebû'l-Kâsım el-Hırakî'dir (ö. 334/946). Ebû Bekir el-Merrûzî'nin öğrencisi olan Hırakî, ayrıca Ahmed b. Hanbel'in oğulları Sâlih ve Abdullah'ı da tanıyordu. Şam'a geldikten kısa bir müddet sonra

vefat eden Hırakî'nin kabri, henüz Hanbelîliğin Şam'da yeni kök salmaya başladığı bu dönemde önemli bir ziyaretgâh haline gelmiştir. Hanbelî fıkıhına dair en önemli eseri mezhebin ilk el kitabı niteliğindeki *el-Muhtasar*'dır. Öğrencileri arasında, daha sonra mezhebin meşhur âlimleri olan Abdülazîz b. Hâris et-Termîmî, İbn Sem'ûn, İbn Batta ve Ebû Hafs el-Ukberî gibi kişiler bulunmaktadır.

B) Gelişme Dönemi. Hanbelî mezhebi, kuruluşunu ve ilk tedvin dönemini tamamladıktan sonra doktrin temeli eğilimleri berraklaşmış ve mezhebin temel metinleri hakkında şerh ve hâşiyeler yazılmaya ve bunların eğitim ve öğretimiyle ilgili çeşitli kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır. Bu dönemde mezhebin doktrinini ve eğitimi sürekli olarak yükselen bir grafik çizmemiş, tarihî ve siyasî olayların da etkisiyle bazı iniş çıkışlar yaşamıştır. Bundan dolayı Hanbelî mezhebinin gelişme dönemi birkaç devreye ayrılabilir.

1. Büveyhîler Devri (945-1055). IV. (X.) yüzyıl başlarında İslâmiyet'i kabul ederek Şîilîği benimseyen Deylemliler'den Ahmed b. Büveyh'in çeşitli Fars eyaletlerini işgal ettikten sonra 334'te (945) Bağdat'a girmesiyle Bağdat Abbâsî Hilâfeti tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Bundan yaklaşık yüz yıl sonra ise Büveyhîler'in baskılarına dayanamayan Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i davet ederek kendisini Büveyhîler'den kurtarmasını istemiş ve bu davet sonucu Tuğrul Bey 447'de (1055) Bağdat'a girerek âsileri cezalandırmış ve Bağdat'taki 110 yıllık Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir.

Siyasî olaylar açısından olduğu kadar ilim ve kültür hayatı bakımından da hareketli geçen bu dönemde Hanbelî mezhebi mensuplarının hem siyasî tavırları sebebiyle diğer mezheplere göre daha canlı ve güçlü bir durumda oldukları hem de mezhep doktrinini geliştirme imkânı buldukları söylenebilir. Zira Bağdat'ta Büveyhîler tarafından teşvik edilen İmâmî Şîilîği ile Mısır'da Fâtımîler'in desteklediği İsmâilîliğin gelişmesi karşısında, kurucu mezhep imamlarının sağlığından beri Sünnî yapılanmanın şartları ve imkânları konusunda geniş bir tecrübeye sahip olan Hanbelî âlimleri canlı bir tartışma ortamına girmişlerdir. Bu sebeple söz konusu dönemde Hanbelîlik fikhî bir mezhep olmanın yanında siyasî bir muhalefet grubu rolünü de üstlenerek hilâfetin ve Sünnîliğin müdafaası için ku-

rulmuş organizasyonların başında yer almıştır.

Bu devrede Hanbelî mezhebinin siyasî ve ilmî alanda temsil eden birçok âlime rastlanmaktadır. Dönemin Hanbelî tarihi açısından en önemli yanlarından biri de birinci neslin başlattığı Ahmed b. Hanbel'in eser ve görüşlerinin tedvini faaliyetine devam edilmesi ve bu uzun kolektif çalışmada bir hayli mesafe alınmış olmasıdır. Bu konudaki en önemli çalışmayı ise Hallâl'in öğrencisi Ebû Bekir Abdülazîz b. Ca'fer yapmıştır. Gulâmü'l-Hallâl adıyla anılan Abdülazîz, Hallâl ve Ebû'l-Kâsım el-Hırakî'den sonra mezhebin ilk büyük fakihlerinden biri kabul edilir. Büveyhî hâkimiyetinin ilk elli yılı içerisinde Bağdat Hanbelîleri'nin diğer bir önemli ismi de İbn Batta el-Ukberî'dir. Hocaları arasında Muhammed b. Mahled el-Attâr ve Berbehârî gibi meşhur simaların bulunmasına rağmen İbn Batta, ne Berbehârî gibi mücadeleci ne de çağdaşı İbn Sem'ûn gibi parlak bir vâzidir. Onun etkilediği kişiler arasında Ebû Hafs el-Ukberî ile Ebû Hafs el-Bermekî bulunmaktadır. Bu arada İbn Batta'nın çağdaşlarından Ebû Abdullah İbn Hâmid, eğitim faaliyetleriyle Hanbelîliğin gelişmesine önemli katkılarda bulunduğu gibi hilâfla ilgili olarak telif ettiği *Kitâbü'l-Câmi' fi'htilâfi'l-fukahâ*' adlı eseri mezhepte önemli bir başvuru kitabı olmuştur. İbn Hâmid'in öğrencileri arasında Mısırlı Ebû Bekir er-Rüşnânî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ gibi seçkin Hanbelî fakihleri yer alır.

Büveyhîler döneminde Bağdat dışındaki bazı merkezlerde de önemli birçok Hanbelî âliminin yetiştiği dikkati çekmektedir. Bunlar arasında İsfahan'da özellikle İbn Mende ailesinden yetişen âlimler anılabilir. Bu aileden hadis hâfızı Ebû Abdullah İbn Mende geride bıraktığı eserleri, yetiştirdiği öğrencileri ve bilhassa oğulları ile İsfahan bölgesinde önemli bir cazibe merkezi meydana getirmiştir. İbn Mende, ictihad derecesine ulaşmış bir fakih olmasına rağmen Ahmed b. Hanbel'in hadis ve akaid alanındaki geleneğini devam ettirmesi sebebiyle fıkıhta da Hanbelî mezhebine nisbet edilmiştir. Bir kadı olarak resmî görevleri yanında Kâim-Biemrillâh dönemindeki Sünnî düşüncesinin yeniden yapılanması politikaları içerisinde önemli etkisi olan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, hocası İbn Hâmid'in ölümünden sonra onun meclisinde ders ve fetva vermeye başlamış, Halife Kâim-Biemrillâh'ın ısrarlı teklifleri üzerine Dârülhilâfe, Ha-

rim, Harran ve Hulvân kadılığı yapmıştır. Çeşitli fûrû konularında mezhep imamından farklı icthadlarda bulunan ve bu sebeple bazı âlimler tarafından mutlak müctehid olarak nitelenen Ebû Ya'lâ'nın tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i hilâf ve kelâm gibi dallarda telif ettiği altmış civarındaki eser mezhep doktrininin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır.

**2. Bağdat Abbâsî Halifeliği'nin Son İki Yüzyılı (1055-1258).** Tarihi bakımdan bu dönem, Tuğrul Bey'in 447'de (1055) Büveyhîler'in Bağdat üzerindeki vesâyetini kaldırmasından Hülâgû'nun 656 (1258) yılında Halife Müsta'sım -Billâh'ı öldürerek Abbâsî Hilâfeti'ne son vermesine kadar geçen bir süreyi kapsar. Bu devrede Abbâsî halifeleri dünyevi yetkilerini Selçuklu sultanlarına devretmelerine rağmen mânevî birer otorite olarak kendilerine saygı duyulmaya devam edilmiştir. Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Anadolu'nun kapısı Türkler'e açılmış, Mekke ve Medine Şîî eğilimli Fâtımîler'in elinden kurtarılmıştır. Ayrıca bu dönemde başta Bâtınlık olmak üzere çeşitli Şîî gruplarla mücadele için sağlam bir alt yapı oluşturma faaliyetlerine girilerek 459 (1067) yılında Bağdat'tan başlamak üzere Belh, Nişâbur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Musul gibi şehirlerde Nizâmiye medreseleri kurulmuştur. Bu eğitim faaliyetlerine Suriye'de Nüreddin Mahmud Zengî'nin kurduğu Zengî hânedanı ile Mısır ve Filistin'de Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kurduğu Eyyûbî Devleti döneminde de devam edilmiştir. Devlet idaresindeki nüfuzlu bazı kişilerin tesis ettiği çeşitli vakıflar aracılığı ile faaliyette bulunan bu medreselerde akîde alanında bir yandan Şîa ve Mu'tezile gibi Ehl-i Sünnet dışı gruplarla mücadele edilirken öte yandan Ehl-i Sünnet içerisinde bazı aşırı unsurlar taşıyan eski Sünnîlik'le (Hanbelîlik) yeni Sünnîlik (Eş'arîlik) arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Bu dengenin sonuçları fıkıh sahasına daha kolay yansımış ve medreselerde özellikle Sünnî fıkıh mezheplerine ait kitaplar okutulmuştur.

Hanbelî mezhebinin gelişimi açısından altın çağ olarak kabul edilebilecek bu dönemde, Hanbelî âlimlerinin akîde konusunda mezhebin geleneksel tutumunu devam ettirdikleri, fakat fıkıh ve fıkıh usulü alanında aralarında bazı farklılıkların ortaya çıktığı görülür. Nizâmiye medreselerinde Eş'arîlik, Mu'tezile ve tasavvuf arasında şiddetli bir rekabetin hüküm sürdüğü bu devrede Hanbelîler Bağdat ve Şam'da yoğunlaşmış, vezir Ebû'l-Mu-

zaffer İbn Hübeyre gibi bazı yetkililerle Abdülkâdir-i Geylânî gibi büyük sûflerinde himayesinde kendilerini güçlendirmiş ve birçok yeni medreseye sahip olmuştur. Bu dönemin tipik Hanbelî fakihlerinden biri, Berbehârî ve İbn Batta'nın aksiyon ve anlayışının âdetâ takipçisi olan Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî'dir. Selefleri gibi mütevazî, fakat mücadelecî olan ve bid'atçı kabul ettiği kişilere karşı çok sert davranan Hâşimî Ebû Muhammed el-Hallâl, Ebû İshak el-Bermekî, Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ebû Abdullah ed-Dâmegânî gibi fakih ve muhaddislerin ders hâkâlarında yetişmiş, Selef akîdesinin ve Abbâsî Hilâfeti otoritesinin yeniden tesisi için faaliyetlerde bulunmuştur. Ebû Ca'fer, 460 (1068) yılında Nizâmiye Medresesi'nde Mu'tezile'nin fikirlerinin okutulmasına, 461'de (1069) Mu'tezile ve Hallâc-ı Mansûr'un görüşlerine sempati duymakla itham edilen İbn Akîl'e, 464 (1072) yılında devlet görevlilerinin çeşitli yolsuzluklarına, bir yıl sonra yine İbn Akîl'e ve nihayet 469'da (1077) Hanbelîliği tenkit eden ve onları teciim ile suçlayan Nizâmiye Medresesi hocalarından meşhur sûfî Kuşeyrî'nin oğlu İbnü'l-Kuşeyrî'ye karşı gerçekleştirilen halk hareketlerine önderlik yapmıştır.

Bu devrede Horasan bölgesinin önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Herat'ta Hanbelîliğin en katı taraftarlığı İran asıllı muhaddis, müfessir, şair ve mutasavvıf Hâce Abdullah-ı Herevî'nin yaptığı görülmektedir. Hanbelî mezhebi ve tasavvuf hakkındaki bilgisini Muhammed Takî es-Sicistânî'ye borçlu olan Herevî, bütün hayatı boyunca sadık bir Hanbelî olarak Selef düşüncesini hâkim kılmak için mücadele etmiş, özellikle sıfatlar konusundaki görüşleri sebebiyle Mücessime ve Müşebbihe'ye mensup olmakla itham edilmiş, Eş'arî kelâm anlayışının baskın olduğu Selçuklu hâkimiyeti döneminde sohbetleri engellenmiş, çeşitli sürgün ve hapis cezalarına mâruz kalmıştır. Herevî İslâmî ilimlerdeki geniş kültürü, kuvvetli hâfızası ve olağan üstü hitabet kabiliyetiyle inandığı değerleri tavizsiz bir biçimde savunmuştur. Arapça ve Farsça olarak çeşitli konulara dair birçok eser yazan Herevî'nin en önemli kitabı, kelâm ilminin ve kelâmcıların kötülenmesiyle ilgili *Zemmü'l-keâm* adlı eserdir. Hanbelî mezhebinin Suriye ve Filistin bölgesinde yerleşmesi ve kök salmasında ise Ebû'l-Ferec eş-Şirâzî'nin katkısı büyük olmuştur. Şirâzî'nin oğlu İbnü'l-Hanbelî de fakih, müfessir ve etkili bir vâiz olup baba-

sından sonra bölgesinde mezhebin imâmı sayılmış ve Şâfiîler'in itirazlarına rağmen Dimaşk'ta Hanbeliyye Medresesi'ni kurmuştur.

V. (XI.) yüzyılda geleneksel Sünnî anlayışın canlanmasında ve Hanbelî usulünün şekillenmesinde Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin önemli payı vardır. Ebû Ali el-Hicâzî, Ebû Ali el-Cevherî, Ebû Abdullah ed-Dâmegânî gibi hocalardan okuyan Kelvezânî'nin en meşhur öğrencisi, Kâdiriyye tarikatının kurucusu ve koyu bir Hanbelî olan Abdülkâdir-i Geylânî'dir. Hanbelîler'in Mu'tezile'ye karşı sert tavırlarına rağmen Kelvezânî, önemli Mu'tezile usulcülerinden Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'ini okumuş ve muhtemelen Hanbelî câmiasının tepkisinde sakındığı için isim vermemek için onun birçok paragrafını ya aynen ya da küçük tasarruflarla, bu sahada kaleme aldığı ve mezhebin Ebû Ya'lâ'nın *'Udde*'sinden sonra ikinci önemli usul kitabı sayılan *et-Temhîd*'inde nakletmiştir (bazı örnekler için bk. *et-Temhîd fi usûl-i-fıkıh*, I, 79-83). Bu dönemin önemli simalarından biri de hayatı ve eserleriyle sadece Hanbelî mezhebinin değil aynı zamanda İslâm düşüncesinin önemli bir devresine ışık tutan ve Sünnîlik içerisinde gelişmecî bir hareketin başı sayılabilecek olan Ebû'l-Vefâ İbn Akîl'dir. Kur'an ilimleri, hadis, dil bilimleri, edebiyat ve tasavvuf gibi konularla da ilgilenen İbn Akîl'in özellikle fıkıh, usul-i fıkıh, kelâm ve cedel sahasında telif ettiği eserler Hanbelî doktrinine ayrı bir zenginlik katmıştır.

Bağdat Abbâsî Hilâfeti'nin son iki yüzyılı içerisinde kendileri fıkıhçı olmadığı halde Hanbelîliğin gelişmesinde büyük etkisi bulunan vezir Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyre, Ebû Bekir ed-Dîneverî ve Ebû'l-Hüseyn İbn Ebû Ya'lâ'nın öğrencisidir. Halife Muktefî-Liemrillâh tarafından 544'te (1149) vezirliğe getirilen İbn Hübeyre, 557 (1162) yılında Hanbelî akîdesini ve fikhini öğretmek için bir medrese kurarak şahsî kütüphanesini buraya vakfetmiş ve hayatı boyunca sünnet ve hilâfeti otoritesini yeniden inşa gayesiyle mücadele vermiştir. Bu amacını gerçekleştirebilmek için bir taraftan hilâfeti Selçuklu sultanlarının kontrolünden kurtarmaya çalışmış, Nüreddin Mahmud Zengî'yi Mısır'ı Fâtımîler'den almaya teşvik etmiş, diğer taraftan bütün Sünnî halkı Şîîliğin karşısında ve Hanbelî akîdesi etrafında toplamaya çalışmıştır. Hadiste ve Arap dilinde otorite olan İbn Hübeyre'nin öğrencileri arasında Ebû'l-Ferec İb-

nü'l-Cevzî ve İbnü'l-Mâristâniyye de bulunmaktadır.

Bu dönemde Hanbelî düşüncesine tesir eden en önemli isimlerden biri Abdülkâdir-i Geylânî'dir. Bağdat'ta Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî, İbn Akil ve İbn Ebû Ya'lâ gibi hukukçulardan fıkıh dersi alan Abdülkâdir, başlangıçta Şâfiî mezhebine mensupken daha sonra kendi mizacına daha uygun bulunduğu Hanbelî mezhebini benimsemiş ve bu arada Muhammed b. Müslim ed-Debbâs vasıtasıyla tasavvufa intisap etmiştir. Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in itikadî ve fikhî yaklaşımlarını hararetle savunan Geylânî'nin tasavvuf konusundaki bazı görüşlerini anlamak ve şahsiyetiyle ilgili menkubeler içerisine sokulmuş olan yanlış bilgileri temizlemek oldukça güç görünmektedir.

VI. (XII.) yüzyılın en verimli Hanbelî müelliflerinden biri de hukukçu, müfessir, muhaddis, tarihçi ve vâiz kimliğiyle Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir. İbn Hübeyre'nin himayesinde vâizliğe başlayan İbnü'l-Cevzî'nin yumuşak bir üslûpla yaptığı vazılara halife dahil birçok devlet adamı ilgi göstermiştir. Hanbelîliğin gelişmesiyle yakından ilgilenen Halife Müstazî-Biemrillâh zamanında medreselerde ve camilerdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri bakımından Bağdat'ın en etkili kişilerinden biri haline gelen İbnü'l-Cevzî, 567'de (1171-72) Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Fâtımîler'i mağlûp ederek Kahire'ye yeniden Abbâsî halifesi adına hutbe okuması üzerine *en-Naşr 'alâ Mısır ve el-Mişbâhu'l-muğî fi devleti'l-Mustađîf* adında iki eser kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî, Şiîlik konusunda yeni bir politika takip etmeye başlayan Halife Nâsır-Lidîmillâh zamanında Hanbelî Vezir Ebû'l-Muzaffer İbn Yûnus'u destekleyerek politik sahne-ye almaya devam etmiş, onun azledilmesinden ve 590 (1194) yılında Şiî İbnü'l-Kassâb'ın vezir olarak tayininden sonra ise gözden düşmüş ve aynı yıl Vâsıt'a sürülerek burada beş yıl sürgün hayatı yaşamıştır. İbnü'l-Cevzî sadece öğrencileri yoluyla değil Kur'an, hadis, fıkıh, kelâm, tarih, tasavvuf, tıp, ahlâk ve Arap edebiyatı gibi pek çok alanda yazdığı 200'den fazla eseriyle dönemin kültürel hayatına büyük katkılarda bulunmuştur.

Abbâsî Hilâfeti'nin yıkılışından önceki yaklaşık elli yıllık dönem içinde, Hanbelîliğin önceki yüzyıla göre yeni bir açılım göstermemekle beraber yine de seviyeli eserler veren birçok bilginin yetiştiği ve onların aktif politika içerisinde yer aldıkları,

Hanbelîler'in eğitim kuruluşlarında ve resmî dairelerde diğer üç Sünnî mezhep mensuplarının ellerinde bulunan imkânlarla sahip oldukları görülmektedir. Bu devrede Bağdat'ta eserleri, dinî ve siyasî yönelişleri itibariyle mezhebin tarihinde etkili olan şahsiyetler arasında İbnü'l-Mâristâniyye adıyla anılan Ubeydullah b. Ali el-Bağdâdî, İsmâil b. Ali el-Ezci el-Me'mûnî, tefsir, fıkıh, dil bilimi ve matematik gibi ilimlerde önemli bir mevkiye sahip olan Ebû'l-Bekâ el-Ukberî gibi âlimler bulunmaktadır.

Zengîler ve Eyyûbîler devrinde Dimaşk'ta Benî Müneccâ ve Filistin kökenli Benî Kudâme aileleri yetiştirdikleri âlimlerle ünlüdür. Benî Müneccâ ailesinden Es'ad b. Müneccâ b. Berekât, Nûreddin Mahmud Zengî'nin son zamanlarında Harran kadılığı görevinde bulunmuş, soyundan birçok âlimin yetiştiği Es'ad'ın oğullarından Şemseddin Ömer İbnü'l-Müneccâ Harran kadılığı yapmış, İzzeddin Osman İbnü'l-Müneccâ ise iyi bir hadis ve fıkıh eğitimi almış ve kurduğu pek çok vakıfla Suriye Hanbelîliği'nin gelişmesine hizmet etmiştir. İzzeddin Osman'ın oğlu Sadreddin Ebû'l-Feth Es'ad İbnü'l-Müneccâ zengin ve etkili bir kişi olup Şam'da yeni bir Hanbelî medresesi olan Sadriyye'yi kurmuştur. İzzeddin Osman'ın diğer oğlu Ebû'l-Berekât Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ da kendi zamanında Hanbelî âlimlerinin en önde gelenlerindendi.

Filistin'in Nablus şehrine bağlı Cemmâil beldesindeki Kudâme b. Mikdâm b. Nasr ailesi, V. (XI.) yüzyıldan X. (XVI.) yüzyıla kadar bilhassa Hanbelî tarihine damgasını vurmuştur. 492'de (1099) Haçlılar'ın Kudüs'ü işgalinden sonra ailenin fertleri, başlarında daha önce Dimaşk'ta okumuş olan Ahmed b. Muhammed b. Kudâme olduğu halde 551 (1156) yılında Dimaşk'a hicret ederek burada mescid ve medreseleriyle ünlü Sâlihiyye mahallesini kurmuşlardır. Abbâsî Hilâfeti'nin son iki yüzyılına tekabül eden zaman dilimi içinde bu aileden Abdülganî b. Abdülvâhid el-Cemmâîlî, Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme, Ebû'l-Hasan Şerefeddin Ahmed b. Ubeydullah b. Ahmed b. Kudâme, Muvaffakuddin İbn Kudâme ve Ebû'l-Abbas Seyfeddin Ahmed b. İsâ b. Abdullah gibi âlimler yetişmiştir (Benî Kudâme ailesi hakkında bk. Şâkir Mustafa, III/14, s. 7-116). Bunlardan özellikle Abdülganî el-Cemmâîlî ile Muvaffakuddin İbn Kudâme eserleri ve mücadeleleri açısından Hanbelî tarihinde çok

önemli bir yere sahiptirler. Abdülganî el-Cemmâîlî, Bağdat'ta Abdülkâdir-i Geylânî ve diğer âlimlerden okuduktan sonra Dimaşk, Kahire, İskenderiye ve İsfahan'a gitmiştir. Hayatı çeşitli mücadelelerle, hapis ve sürgünlerle geçen Abdülganî, bilhassa sıfatlar hakkındaki görüşlerinden dolayı teşbihle itham edilmiştir. Muvaffakuddin İbn Kudâme Bağdat'ta Abdülkâdir-i Geylânî'den okumuş ve onun tasavvuf anlayışını sürdürmüştür. Muvaffakuddin Dimaşk'a döndükten sonra Hanbelî mezhebinin imamı olmuş, hatta İbn Teymiyye'ye göre Şam'a Evzâf'den (ö. 157/774) sonra ondan daha fakih bir âlim gelmemiştir. Haçlılar'la yapılan mücadelelere bilfiil katılan Muvaffakuddin, Dimaşk'taki eğitim ve öğretim faaliyetleri yanında eserleriyle de Hanbelî literatürüne büyük katkıda bulunmuştur.

Hanbelî mezhebi Harran'da da büyük temsilciler yetiştirmiştir. Özellikle Benî Teymiyye ailesinden gelen bilginler, hem Harran'ın kültür tarihine hem de Hanbelî mezhebinin gelişmesine hizmet etmiştir. Bu ailenin fertlerinden Fahreddin İbn Teymiyye (ö. 622/1225) Bağdat'ta okumuş ve memleketine döndükten sonra Nûriyye Medresesi'nde eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlamış, ayrıca Harran'da bizzat kendisi de bir medrese kurmuştur. Fahreddin'in kardeşinin oğlu olan Meccüddin İbn Teymiyye de Bağdat'ta altı yıl çeşitli ilimleri tahsil ettikten sonra Harran'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.

Öte yandan Hanbelî mezhebinin bu dönemde Irak, Suriye ve Filistin bölgelerinde gösterdiği canlılığa ilâve olarak Eyyûbîler devrinde Mısır bölgesinde de yayıldığı görülmektedir. Mısır'da Hanbelîliğin ilk gelişmesi, Dimaşk'ta Ebû'l-Ferec eş-Şirâzî'nin torunlarından İzzeddin İbn Abdülvehhâb'ın Mısır'a gitmesi ve burada bir medrese kurması ile başlatılabilir (İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 370). Daha sonra Mısır'daki en önemli Hanbelî temsilcisi Zeynüddin Ali b. İbrâhim b. Necâ'dır. Zeynüddin Ali, Kahire'de kendisi gibi vâiz olup Mısır hükümdarları üzerinde nüfuzu bulunan Şâfiî-Eş'arî ekolüne mensup Şehâbeddin et-Tûsî ile çeşitli tartışmalarda bulunmuş ve muhtemelen bu tartışmaların toplumda doğurduğu olumsuzluklar sebebiyle 595 (1199) yılında Eyyûbî Emîri el-Melikü'l-Azîz Hanbelîler'i Mısır'dan çıkarma kararı almış, ancak kısa bir süre sonra ölmesi üzerine bu plan gerçekleşmemiştir (İbn Kesîr,

XIII, 18). Bu olaylara rağmen Hanbelîlik Suriye'deki kadar olmasa bile Mısır'da varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Meselâ el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb döneminde (1240-1249) inşa edilen Sâlihiyye Medresesi'nde Hanbelî doktrini diğer üç Sünnî mezheple beraber okutulmuştur. Yine bu devrede Hanbelî mezhebine mensup Şemseddin Muhammed el-Makdisî Mısır'a yerleşmiş ve 663 (1264) yılında Mısır'ın ilk Hanbelî kâdîlkudâtı olmuş, ayrıca bir süre de Kahire'deki Dârü Saîdi's-suadâ Hankahı'nın başına getirilmiştir. Makdisî'nin bu iki kurumun başına getirilmesi Hanbelîliğin Mısır'da elde ettiği gelişmeyi açıkça göstermektedir. Ne var ki Mısır'da Hanbelîliğin gelişmesi istikrarlı bir şekilde olmayıp meydana gelen hemen her siyasî hadisenin etkisi altında kalmıştır. Moğollar'ın Bağdat'tan sonra Suriye'ye yönelmeleri ve 658 (1260) yılında Aynicâlût mevkiinde Memlûk ordusu ile yaptıkları savaşı kaybetmeleri, Suriye ve Mısır'ın Baybars'ın hâkimiyeti altında birleşmesi kapısını açmış ve bir taraftan Moğol tahribiyle Bağdat Hanbelîliği sona ererken diğer taraftan Memlûkler'in nüfuzu altındaki Dımaşk ve Kahire'de Hanbelî mezhebi yeni bir döneme girmiştir.

**3. Memlûkler Devri (1250-1516).** Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinden sonra Hanbelîlik bölgede hemen silinmemiş, Hülâgû ile başlayan İlhanlılar devrinde (1256-1335) bu mezhep Bağdat'ta Ali b. Muhammed eş-Şehrâyânî, Abdüssamed b. Ahmed el-Bağdâdî ve Muhammed b. Abdülmuhsin el-Ezî gibi temsilciler tarafından yayılmaya devam etmiştir. Ancak işgal sonunda Bağdat harap olmuş ve kendisine yüzyıllardır Sünnî hilâfetin merkezi olma imtiyazını veren dinî ve ilmi üstünlüğünü kaybeden şehir basit bir eyalet merkezi haline gelmiştir. Bu sırada Aynicâlût'ta Moğollar'ın bozguna uğratılmasıyla kuruluşunu tamamlayan Mısır Memlûkleri, İran Moğolları ile Filistin ve Suriye Frankları karşısında Bağdat'ın düşmesiyle ortaya çıkan Sünnî dünyanın liderliği hususundaki boşluğu doldurmaya başlamışlardır.

Eyyûbiler'den askerî, iktisadî ve ilmi alanda iyi bir miras devralan Memlûkler, kuvvetli bir ordu ve başarılı bir devlet idaresiyle çeşitli alanlarda gelişmeler kaydetmişlerdi. Moğol tehdidinin giderek azalması, Haçlılar'ın mağlûp edilmesi Memlûkler'in İslâm dünyasında yeni bir umut

olmasını sağlamıştı. Memlûkler, bu konularını pekiştirmek için Moğollar'ın Bağdat'ta öldürdüğü Abbâsî Halifesi Müsta'sım - Billâh'ın yerine amcası Müstansır - Billâh'ı ve ondan sonra da I. Hâkim - Biemrillâh'ı Kahire'de halife ilân etmişler, Mekke ve Medine'nin yöneticilerini de aynı amaçla himayeleri altına almışlar ve bu arada birtakım Alevî ve İsmâilî unsurları da zararsız hale getirmişlerdir. Bu gelişmelerin bir uzantısı olarak Hanbelî mezhebinin özellikle Bahrî Memlûkleri devrinde Mısır ve Suriye'de büyük bir canlılık gösterdiği görülür. Daha önceleri bu ülkelerin adliye teşkilâtında tek bir kâdîlkudâtılık bulunuyordu ve bu unvanı sadece Şâfiî kadısı taşıyordu. Baybars, 663'te (1265) Kahire'de her biri bir Sünnî fıkıh mezhebinin temsil etmek üzere dört kâdîlkudâtılık makamı ihdas etmiş (İbn Kesîr, XIII, 245; özellikle bu dönemdeki Hanbelî kadılarının bir listesi için bk. Escovitz, s. 42-47) ve bu teşkilâtlanmaya 664 (1266) yılından itibaren Suriye'de de başlanmıştır. Şâfiîler'ce hoş karşılanmamakla beraber bu yeni sistem, her mezhep mensubuna kendi kadısına müracaat ederek meselelerini çözme imkânı vermesi ve mezheplerin doktrinel gelişmesine katkıda bulunması açısından önemli bir hukuk reformudur.

İlk Memlûkler dönemindeki Şam Hanbelîleri arasında Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (ö. 668/1269), Yahyâ b. Mansûr el-Harrânî, Abdüssâtir b. Abdülhamîd el-Makdisî, Ali b. Ahmed es-Sa'dî, İbrâhim el-Vâsîti, İbn Harûf adıyla meşhur Muhammed b. Ali el-Mevsilî ve Şehâbeddin Ahmed b. Cebbârâ (ö. 728/1328) gibi birçok Hanbelî fakihî bulunmaktadır. Bütün bu âlimler yanında döneme damgasını vuran en büyük Hanbelî imamı Takıyyüddin İbn Teymiyye olmuştur. Harranlı Benî Teymiyye ailesinden gelen Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin hayatı ile ilk Memlûkler'in siyasî tarihini birbirinden ayrı düşünmek hemen hemen imkânsız gibidir. Harran'da doğan İbn Teymiyye, Moğol işgalinden önce 667 (1268-69) yılında altı yaşında iken ailesiyle beraber Şam'a mülteci olarak gelmiştir. 699'da (1300) Memlûk ordusu ile Kisrûvân Şiileri'ne karşı sefere katılmış, 704'te (1305) kendilerine çeşitli ahlâkî zaafırlar isnat edilen tasavvuf ehlinden Şeyh İbrâhim el-Kettân, Şeyh Muhammed el-Habbâz ve İttihâdiyye fırkası ile mücadele etmiştir. Hayatı çeşitli hapis ve sürgün cezalarıyla geçen İbn Teymiyye 726 (1326) yılında kabir ziyareti konusundaki görüşlerinden do-

layı mahkûm edilmiş, bu arada birçok öğrencisi sorguya çekilmiş ve 728'de (1328) hapiste vefat etmiştir.

Hanbelî doktrin ve literatürü hakkında derin bir bilgiye sahip olan İbn Teymiyye'nin görüş ve mücadelesinin, Hanbelî mezhebinin vazgeçilmez özelliği haline gelen te'vil ve Allah'ın sıfatları konusundaki temel yaklaşımı, Hanbelîler'in Selef düşüncesine bağlılıkları ve bunun tabii sonucu olarak da bid'at ve hurafe diye nitelendirildikleri bazı davranışlara karşı aldıkları olumsuz tavır çerçevesinde geliştiği söylenebilir. İbn Teymiyye'yi Hanbelî mezhebinde ve İslâm tarihinde önemli kılan husus, İslâm'ın doğuşunu takip eden yıllardan beri mevcut olan ve tartışılan bu fikirlerden ziyade onun inandığı değerler uğrunda verdiği samimi mücadelesi olmalıdır. İbn Teymiyye'nin eserlerinin bir listesi, öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Esmâ'ü mü'elleftâti Şeyhülislâm İbn Teymiyye* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1403/1983) adlı kitabında bulunmakta olup bunların hemen tamamına yakını basılmıştır. İbn Teymiyye'nin fikirleri ve mücadelesi, özellikle günümüz Sünnî İslâm dünyasında çeşitli düşünce hareketlerinin beslediği bir kaynak olma değerini hâlâ muhafaza ettiği gibi hayatı ve görüşleri hakkında da geniş bir literatür meydana gelmiştir.

İbn Teymiyye'nin öğrencileri arasında İbn Kayyim el-Cevziyye, Ahmed b. İbrâhim el-Vâsîti, Şâfiî muhaddis Cemâleddin Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Zehbî, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr ve İbn Receb gibi meşhur âlimler bulunmaktadır. Öğrencilerinden biri olan Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, bilhassa maslahat-ı mürsele konusundaki geniş görüşleri dolayısıyla mezhep içinde çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Elli küsur eser yazan ve Memlûkler döneminin en özgün yazarlarından biri olan Necmeddin et-Tûfî bazılarınca Şii olarak nitelendirilmiş, Kahire'de Hanbelî Kadısı Mes'ûd b. Ahmed el-Hârisî tarafından kırbaçla cezalandırılarak hapse atılmış ve nihayet ders vermesi yasaklanmıştır.

Memlûkler devrinde ismi ve mücadelesi Hanbelî mezhebi tarihinde İbn Teymiyye ile beraber geçen, onun fikirlerinin gerçek vârislerinden biri de babasının Cevziyye adlı bir Hanbelî medresesinde kayyim olması sebebiyle kendisine İbn Kayyim el-Cevziyye lakabı verilen Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir'dir. Görüş ve eserleriyle kendisinden sonraki

birçok İslâm âlimine tesir eden İbn Kayyim, 726 (1326) yılında İbn Teymiyye ile beraber Şam Kalesi'ne hapsedilmiş ve ancak onun ölümünden sonra serbest bırakılmıştır. Hemen hemen bütün İslâmî ilimlerde kaleme aldığı elliye aşkın eseriyle hocasının görüşlerini ve mücadelesini devam ettirmekten geri kalmayan İbn Kayyim, Hanbelî mezhebinin tanınıp yaygınlaşmasında ve mezhep doktrininin gelişmesinde etkin bir role sahip olmuştur.

Bu dönemde Şam dışında Ba'lebek, Halep ve Filistin gibi bölgelerde de birçok Hanbelî âlimine rastlanmaktadır. Bunlardan Muhammed b. Ahmed el-Yûnîni (ö. 658/1259), Muhammed b. Dâvûd el-Ba'îlî, Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'îlî, Muhammed b. Abdülvelî el-Ba'îlî, Muhammed b. Ebû'l-Feth el-Ba'îlî, Abdurrahman b. Mahmûd el-Ba'îlî ve Muhammed b. Ali el-Ba'îlî (ö. 744/1344) gibi fakih ve muhaddisler, Dimaşk'ın kuzeydeki bölgelerle irtibatını sağlayan yol üzerinde ve çeşitli Şii grupların yaşadığı Kisrûvân ve Bikâ' yakınında bulunan Ba'lebek'te hem Hanbelî mezhebinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlar, hem de Memlûkler'in Şii'ler'e karşı olan politikalarında bir emniyet unsuru olmuşlardır.

Hanbelîliğin Ba'lebek'teki bu canlılığına karşılık Halep'te aynı ölçüde gelişmediği görülmektedir. Halep'in en eski medreselerinden olan Zeccâkiye'de diğer mezhepler yanında Hanbelî fıkhnının da okutulmasına ve Eyyûbiler devrinde Şâfiî ve Hanefîler için bir medrese kuran Emîr Seyfeddin Ali b. Candar'ın aynı şekilde Mâlikî ve Hanbelîler için de bir medrese açmasına rağmen burada Şam veya Ba'lebek'teki gibi bir Hanbelî cemaati oluşmamıştır.

Şam'da yaşayan Ebû'l-Ferec Zeynüddin İbn Receb (ö. 795/1393), VIII (XIV.) yüzyılın büyük Hanbelî âlimlerinden biri olup çeşitli eserleriyle mezhep doktrinine önemli katkılarda bulunmuştur. İbn Teymiyye'den İbn Receb'e kadar geçen süre içinde Hanbelîlik tarihinde hâkim olgu, İbn Teymiyye'nin etkisiyle Hanbelîliğin kazandığı dikkate değer atılımdır. Bununla birlikte Hanbelîler, Memlûkler devrinin hâkim mezhebi olan ve devlet görevlerinde mensuplarına öncelik tanınan Şâfiîliğin ve her biri büyük şöhret sahibi olan Eş'arî kelâmcılarının sert direnciyle karşılaşmışlardır. Bu muhaliflerin en ünlüleri, Yemen kökenli olup Mekke'de yerleşmiş bulunan Şâfiî Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî ile Kahire ve Şam'da çeşitli devlet hizmetlerinin

de ve medreselerde önemli görevler üstlenen Takyyüddin es-Sübki, oğlu Tâceddin es-Sübki ve Sübki ailesinin diğer fertleridir. Bu dönemde Hanbelîlik Mısır'da Haran göçmeni İbn Hamdân el-Harrânî, Şerefeddin Abdülganî b. Yahyâ el-Harrânî ve Mes'ûd b. Ahmed el-Hârisî gibi fakihlerle, Şam ve Filistin bölgelerindeki kadar olmasa da bazı gelişmeler göstermeye devam etmiştir.

Burcî Memlûkleri zamanında (1382-1517) Hanbelîliğin Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinde daha önceki canlılığını kaybetmeye başladığı görülür. Muhtemelen bu sonuçta, özellikle Burcîler döneminde siyasi ve iktisadi olaylar neticesinde Memlûk saltanatının giderek gerilemeye başlamasının ve Hanbelî âlimlerinin bid'at anlayışları gereği çeşitli konularda takındıkları aşırı müdahaleci tutumlara karşı toplumun bazı kesimlerinde meydana gelen direncin rolü vardır. M. Henri Laoust, Hanbelîler'in özellikle Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ve gittikçe nüfuzunu arttıran İttihâdiyye fırkasına karşı gösterdikleri düşmanlıkların bu düşüşlerinin artmasına katkıda bulunduğuna işaret etmektedir (*EJ*<sup>2</sup> [İng.], III, 161). Ancak bu zayıflama Hanbelîliğin tamamıyla ortadan kalkması mânasına gelmez. Zira bu dönemde de eğitim ve öğretim faaliyetlerine ve resmî devlet görevlerine devam eden büyük Hanbelî fakih ve kelâmcıları bulunmaktadır. Bunlardan Alâeddin Ali b. Süleyman el-Merdâvî ile fakih ve tarihçi Ebû'l-Yümn el-Uleymî eserleriyle mezhebin literatürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ayrıca Memlûkler'in son döneminde Takyyüddin İbn Kundûs, Bedreddin Muhammed el-Ca'ferî, Cemâleddin Yûsuf b. Abdülhâdî, Şehâbeddin el-Askerî ve Hanbelî fıkhnına birçok âlim yetiştirmiş bir ailenin ferdî olan ve Dimaşk'ta Hanbelî kadılığı görevinde bulunan Necmeddin İbn Müflih gibi birçok bilgin yetişmiştir.

4. Osmanlılar Devri (1517-1923). Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı fethinden sonra devletin resmî mezhebi olan Hanefîliğin öne çıktığı ve bu durumun Hanbelîliğin gelişmesini olumsuz yönde etkilediği gözlenmektedir. Ancak bu gerilemeye rağmen Suriye, Filistin ve Mısır'da Hanbelî fıkhnının eğitim ve öğretimine devam edilmiş, Osmanlılar'ın hâkim olduğu topraklarda birçok Hanbelî âlimi yetişmiştir. Bu dönemin önemli bilginleri arasında, Şam Hanbelîleri'nin müftüsü olan Ebû'n-Necâ Şerefeddin Mûsâ b. Ahmed el-Haccâvî (ö. 968/1560), Mısır'ın son

Hanbelî kadılıkudâtlarından Şehâbeddin İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî ve oğlu Takyyüddin İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî gibi şahıslar bulunmaktadır. Ayrıca XI. (XVII.) yüzyılın ilk yarısının meşhur Hanbelîler'inden ve Mısır'daki son büyük temsilcilerinden biri olan Mansûr b. Yûnus el-Buhûtî, Câmîatü'l-Ezher'de hocalık yaparak mezhebin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Buhûtî'nin eserlerinden bazıları günümüzde Suudi Arabistan'da çeşitli üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Osmanlılar döneminde bunlardan başka Dimaşk Hanbelî kadılarında Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ömer Sibtur-Rüceyhî, tarihle ilgili bazı eserleri bulunan kadı Ekmeleddin İbn Müflih, kadı Nureddin Mahmûd el-Humeydî, çok verimli bir müellif ve ictihadî bakış açısına sahip bir fakih olan Mer'î b. Yûsuf el-Kermî, tefsir, hadis ve fıkıh gibi çeşitli ilimlerde derinleşmiş olan Dimaşk Hanbelî müftüsü Abdülbâkî b. Abdülkâdir el-Ba'îlî, fakih ve tarihçi Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd el-Akerî, muhaddis Ebû'l-Mevâhib Muhammed b. Abdülbâkî el-Ba'îlî, birçok dalda eserleri bulunan Muhammed b. Ahmed es-Seffârîni ve ailesinden çeşitli Hanbelî âlimlerinin yetiştiği Şeyh Abdurrahman b. Abdullah el-Ba'îlî (ö. 1192/1778) gibi âlimler yaşamıştır.

Bu âlimlerle onların Hanbelî doktrininin gelişmesine yaptıkları katkılar bir yana, Osmanlılar döneminde Hanbelîlik tarihinin en önemli olayı Vehhâbîlik hareketidir. Bu hareketin kurucusu olan Muhammed b. Abdülvehhâb kendi döneminde görülen dinî, siyasi ve kültürel alanlardaki yozlaşma ile mücadeleye karar vermiş ve 1157 (1744) yılında Dir'iye'de Emîr Muhammed b. Suûd ile, Allah'ın hükümlerini kurmak için emirliğin İbn Suûd ve nesline, şeyhliğin ise kendisine ve nesline ait olması şartıyla karşılıklı olarak biat etmişlerdir. Bu tarih, küçük bir emirliğin bir devlete dönüşmesinin başlangıcına işaret etmekle kalmayıp ayrıca Hanbelî mezhebinin de bir devletin resmî mezhebi olarak kabul edilmesinin başlangıcını teşkil eder. Bu tarihten sonra Muhammed b. Abdülvehhâb'ı ve hareketini Suûdî Krallığı'ndan ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu dönemin tarihi ve siyasi şartları, Muhammed b. Suûd'un siyasi nüfuzunu arttırmak için Muhammed b. Abdülvehhâb gibi bir âlime, onun da kendi davetini yayabilmek için İbn Suûd gibi bir emire ihtiyacı olduğunu göstermektedir.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın doktrininin temelini Allah'ın zât, sıfat ve fiilleri yönünden birleşmesinin tevhid için yeterli olmayıp kulların da kendi fiilleriyle Allah'ı birlemeleri gerektiği prensibi (tev-hîd-i ma'bûdiyyet, amelî tevhid) oluşturur. Bu tevhidi yerine getirmeyenler kâfir olup malları ve canları muvahhidlere helâldir. Müteşâbih âyetlerden zâhirleri kastedilmiştir ve bunları te'vil ve tefsir câiz değildir. Tevessül küfürdür ve şefaât yalnız Allah'a mahsustur; dolayısıyla Kur'an'dan başka mürşid, Allah'tan başka hidayet verici yoktur ve peygamberlerden dahi şefaât dilemek haramdır. Akıl şer'î bir delil olmadığı gibi mevcut naslar haricinde ic-tihad, kıyas ve istihsan yollarına gidilemez. İslâm dünyasında Vehhâbiliğin kelâm ve fıkıh alanındaki bu katı görüşlerinin reddi konusunda geniş bir literatür meydana gelmiştir (bk. Abdullah Muhammed Ali, XVII [1409], s. 146-178).

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın yönle-rişlerinde, öncelikle kendi ailesinden tevarüs ettiği ve daha sonra da eğitimi, seyahatleri ve tecrübeleriyle berraklaştırdığı Hanbelî mezhebinin Kur'an ve Sünnet metinlerini anlama ve Allah'ın sıfatlarını yorumlamadaki Selefî yaklaşımı ve bunun tabii sonucu olarak gittikçe şiddeti ve kapsamı artan bid'at anlayışının etkisi görülmektedir. Bu mücadelede en büyük referansının ise Hanbelî mezhebi tarihinde benzer bir mücadele vermiş olan İbn Teymiyye'nin düşüncesi ve hayattı olacağı tabiidir. Bununla birlikte Vehhâbilik hareketinin özellikle ilk yıllarında Hanbelî mezhebi içinde tam bir destek elde ettiği söylenemez. Meselâ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kardeşi Süleyman b. Abdülvehhâb, Muhammed b. Abdurrahman el-Ahsâî, Muhammed b. Abdullah b. Fîrûz en-Necdî ve İbn Humeyd gibi bazı Hanbelî müellifleri bu hareketi benimsememiş, hatta ona düşman olmuşlardır (Abdullah b. Abdurrahman el-Bessâm, I, 36-37).

Şeyh Muhammed'in kendi davetinde kullanılmak üzere yazdığı eserlerinin çoğu, Kur'an ve Sünnet metinlerinden aktarılmış parçalardan meydana gelen muhtasar kitaplardır. Onun bütün eserleri *Mü'ellesâtü's-Şeyhi'l-İmâm Muhammed b. Abdülvehhâb* adı altında neşre edilmiştir (I-XII, Riyad, ts.).

Muhammed b. Abdülvehhâb ile Muhammed b. Suûd, merkezden uzak Necid bölgesinde kendi dinî ve siyasî oluşumlarını tamamlarken Osmanlı Devleti Lâ-

le Devri'nin çeşitli iç ve dış meseleleriyle meşgul olduğundan sürekli gelişen Vehhâbî hareketiyle ilgilenme imkânı bulamamıştır. Muhammed b. Suûd'un ölümünden sonra oğlu I. Abdülazîz Katar, Bahreyn ve Umman'ın önemli bir bölümünü ele geçirmiş ve Vehhâbî kuvvetleri 1226 (1811) tarihi itibarıyla Halep'ten Hint Okyanusu'na, Basra körfezi ve Irak sınırlarından Kızıldeniz'e kadar yayılmıştı. Bu durumdan rahatsız olan Osmanlılar, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan Suûdî-Vehhâbî hareketine karşı müdahale etmesini ve onları özellikle Mekke ve Medine'den uzaklaştırmasını istemiştir. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa 1233'te (1818) Vehhâbîler'in merkezi Dir'iye'yi ele geçirerek birinci Suûdî-Vehhâbî idaresine son vermiş, ancak bu arada Mısırlılar'ın elinden kurtulan Suûdî ailesinden Türkî b. Abdullah Riyad'ı zaptederek burayı başşehir yapmış ve kendisini Necid, Lahsâ ve Umman emiri ilân etmiştir. Daha sonra oğlu Faysal b. Türkî, Hicaz ve Basra körfezi kıyıları dışındaki eski Suûd topraklarını tekrar eline geçirmiş, II. Abdülazîz b. Abdurrahman ise 1319'da (1902) Riyad'ı Reşidîler'den alarak Necid bölgesinde Suûdî hâkimiyetini yeniden sağlamıştır. 1912'de Vehhâbî inançları doğrultusunda sıkı bir dinî ve askerî eğitim verdiği ihvan birliklerini kuran II. Abdülazîz 1919'da Mekke şerfi Hüseyin b. Ali'nin kuvvetlerini, 1921'de Reşidîler'i yenerek Arabistan'ın kuzeyini bütünüyle ele geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nin çeşitli iç ve dış olaylar sebebiyle otoritesinin zayıfladığı, daha sonra da ortadan kalktığı bir ortamda Vehhâbî-Suûdî birlikleri 1924'te Taîf ve Mekke'ye, 1925'te Medine ve Cidde'ye girmişlerdir.

Vehhâbiliğin doğup geliştiği dönemde Mısır, Suriye, Irak ve Hicaz gibi bölgelerde önceden Hanbelî mezhebine mensup insanlar içinde Vehhâbî hareketine katılanların yanı sıra bu hareketten ayrı klasik bir Hanbelî olarak eğitim öğretim ve telif faaliyetini sürdüren âlimlere de rastlanır. Bunlara örnek olarak Dimaşk Hanbelî müftüsü Mustafa b. Sa'd es-Süyûtî (ö. 1243/1827), Osman b. Sind en-Necdî, aslen Iraklı olup Hanbelî mezhebine birçok ilim adamı veren Şattî ailesinden Mustafa b. Mahmûd eş-Şattî, Hasan eş-Şattî ve Abdüsselâm b. Abdurrahman eş-Şattî, Muhammed b. Abdullah b. Osman el-Âmirî, Muhammed eş-Şattî, Muhammed Murad Efendi eş-Şattî ve Abdülkâdir Bedrân (ö. 1927) gösterilebilir.

C) Yeni Dönem. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile birlikte Ortadoğu'da yeni bir oluşumun gerçekleşmesi, bu arada Vehhâbî-Suûdî hareketinin başarıya ulaşip Arap Yarımadası'nda Suûdî Arabistan Krallığı'nın kurulması, Hanbelî mezhebinin de bu devletin resmî mezhebi haline gelmesi Hanbelîliğin tarihinde yeni bir dönem açmıştır. Kendisini 1926'da Hicaz, 1927'de Necid kralı ilân eden Abdülazîz b. Suûd'un, iki ayrı birim olarak yönetilen Hicaz ve Necid bölgelerini 1932'de Suudi Arabistan Krallığı adı altında birleştirmesiyle oluşan Suudi Arabistan Krallığı'nın modern anlamda herhangi bir anayasası bulunmayıp kralların ilân ettikleri bildiri ve genelgelde belirttikleri esaslar dahilinde ülke şeriat kurallarına göre yönetilmekte olup (bu bildiri ve beyannâmeler için bk. Abdulmunim Shakir, s. 4-15) hususi bir şekilde Hanbelî mezhebine veya Vehhâbî anlayışına herhangi bir atıfta bulunulmaz. Bu durum, devletin resmî bir mezhep telakkisinin olmadığı hissini uyandırmakla beraber, söz konusu devlet meşruiyetini Muhammed b. Abdülvehhâb ile Muhammed b. Suûd'un Dir'iye'de yaptıkları anlaşmadan aldığı için özellikle eğitim, öğretim ve dinî hizmetler alanında bu anlaşmaya sadık kaldığı gözlenmektedir.

Öte yandan Vehhâbî hareketi özellikle dinî alanda sadece Necid bölgesini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Hindistan, Uzakdoğu, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerinde bazı İslâmî hareketlere tesir etmiştir. Ayrıca çeşitli İslâm ülkelerinde bid'at ve hurafelere karşı mücadele eden, Kur'an ve Sünnet'e dönüşmesini amaçlayan bazı kişi veya hareketler, Necid'den çok uzakta ve buraya tamamiyle yabancı bulunsalar da kendi memleketlerinde dinî, siyasî ve içtimâî sebeplerden dolayı Vehhâbî olmakla itham edilmişlerdir. Ancak Vehhâbiliğin siyasî bir karakteri de bulunduğu için söz konusu bu bölgesel hareketleri onun yan kolları olarak değerlendirmek isabetli değildir. Bununla birlikte Vehhâbilik, çağdaş İslâm düşüncesinde ve Hanbelî mezhebi tarihi içerisinde önemli bir dönüm noktasıdır.

Mezhebin Yayıldığı Coğrafya. Hanbelî tarihiyle ilgili eserlerde ve özellikle İbn Ebû Ya'lâ'nın, Ahmed b. Hanbel'den başlayarak 513 (1119) yılına kadar yaşamış olan 706 âlimin hayatını anlattığı *Tabakâtü'l-Hanâbile* adlı kitabında verilen bilgilerden Hanbelî mezhebinin doğuş ve kuruluş sürecinde Bağdat, Küfe, Nişâbur,



Horasan, Basra, Halep, Şam ve Hicaz gibi şehir ve bölgelerde tanınmaya ve yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bilhassa IV. (X.) yüzyılda Hanbelî mezhebi Bağdat'ta üstün bir duruma gelmekle birlikte Hanbelîler'in Eş'arî-Şâfiî mezhebi mensupları ile yaptıkları sert mücadeleler, devletin onlara karşı çeşitli tedbirler almasına ve zaman zaman gerilemesine sebep olmuştur. Bağdat'tan güneye doğru olan mezhebin yayılma süreci, özellikle Moğollar'ın Bağdat'ı işgalinden önce başlayan iç göçlerin de etkisiyle Hanbelîler'in yukarıda adı geçen şehirlerle birlikte Âmid, Ba'lebek, Erbil, Halep, Hama, Harran, Hemedan, İsfahan, Kudüs, Musul, Rakka, Sâmerrâ, Semerkant, Şam, Şiraz, Taberistan ve Vâsıt gibi bütün Irak, Suriye ve Filistin topraklarına yayıldıkları görülmür. Mezhep özellikle VII. (XIII.) yüzyıldan sonra Mısır'a ve buradan da Kuzey Afrika'ya yayılma imkânı bulmuştur. Ancak bu bölgelerde Hanbelî mezhebine mensup birçok âlimin bulunması, adı geçen bölgelerin halklarının bütünüyle bu mezhebe mensup olduğu anlamına gelmez.

İslâm hukuk tarihi ve mezhepler tarihiyle ilgili kaynaklarda, genel olarak Hanbelî mezhebi Sünnî fıkıh mezhepleri içinde daima Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinden sonra dördüncü sırada zikredilmiştir. Bunun tarihî ve doktrinel çeşitli sebepleri bulunmaktadır. İbn Hanbel'in tarih bakımından diğer imamlardan sonra yetişmesi ve görüşlerinin sistemleşerek mezhep haline gelebilmesi için uzun bir tedvin dönemi geçirmek zorunda kalması, Hanbelî mezhebi mensuplarının önceden mevcut olan İslâm hukuk mezhepleri içerisinde sayı bakımından en son sırada yer almasına sebep olmuştur. Ayrıca bu mezhep mensupları özellikle Allah'ın sıfatları, te'vil, tescim ve bid'at gibi akaid konularında Ehl-i sünnet içerisinde ifrata yakın bir noktada bulunmuş ve bu görüşlerini şiddetle savunmuşlardır. Hanbelîler'in önce Mu'tezile ile, daha sonra da Eş'arîler'le ve bazı tasavvuf şeyhleri ve fırkaları ile yaptıkları uzun ve sert mücadeleler onlara karşı olan grupları kemikleştirmiş ve bu durum esasen az olan mezhep mensuplarının daha da azalmasında etkili olmuştur. İbn Haldûn ise Hanbelî mezhebine mensup olanların sayısının diğer Sünnî fıkıh mezheplerine nispetle az oluşunu, bu mezhebin ictihad-ı uzaklaşmasına ve asıl kuvvetini rivayet ve haberlerden almasına bağlamıştır (Muqaddime, III, 1017). Ancak Hanbelî mezhebi zengin hadis kaynaklarına,

sahâbe ve Selef'in görüş ve fetvalarına, örf ve âdet, maslahat-ı mürsele ve istishâb gibi sürekli gelişmeye açık olan önemli metodolojik araçlara sahip bulunduğu için mensuplarının diğer mezheplere nispetle az oluşunu, fikhî metodolojilerinden ziyade akaidle ilgili görüşlerinde ve bu hususta verdikleri mücadelelerde aramak daha isabetli olmalıdır. Zira başta Ahmed b. Hanbel'i büyük bir şöhrete ulaştıran ve arkasından geniş kitlelerin gitmesini sağlayan unsur ve tarihte Hanbelî mezhebi mensuplarının katılmış oldukları çeşitli olaylar, onların fikhî görüşleri ve metodolojik farklılıkları değil akaid alanındaki görüş ve mücadeleleridir. Muhammed Ebû Zehre de İbn Haldûn'un görüşünü tenkit ederek bir mezhebin mensuplarının azlığı veya çokluğunun, o mezhebin metodlarından ziyade onun yayılmasını kolaylaştıran veya güçleştiren siyasî ve içtimai sebeplere bağlı olduğunu söyler (İbn Hanbel, s. 407-408).

Bugün İslâm ülkelerinde yapılan nüfus sayımlarında mezheplerle ilgili açık bilgiler bulunmadığından onların dağılımlarını gösteren gerçek rakamlar elde mevcut değildir. Ancak kuruluş ve tarihçesiyle ilgili bilgilerden de anlaşılacağı gibi günümüzde Hanbelî mezhebi mensupları Irak, Suriye, Ürdün, Filistin ve Mısır'da ve çok az olarak da Hindistan ve Kuzey Afrika'da bulunmaktadır. Suudi Arabistan, Katar ve Uman'da ise Hanbelîler'in sayısı diğer mezhep mensuplarından daha fazladır. Günümüzde dünyada Hanbelîler'in sayısının 20 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir (ER, IX, 69; Mahmesânî, s. 126).

Hanbelî mezhebi Suudi Arabistan Kralığı'nın himayesinde bulunduğu ve adı geçen ülkenin önemiyle orantılı olarak çeşitli siyasî, içtimai ve malî imkânlarla sahip olduğu ve böylece diğer mezhepler karşısında büyük bir avantaj elde ettiği gözlenmektedir. Bu imkânlarla söz konusu ülkenin üniversite ve araştırma merkezlerinde Hanbelî mezhebinin başta akaid olmak üzere hadis, fıkıh ve diğer dallardaki görüşleri hakkında birçok ilmi araştırma, yüksek lisans ve doktora çalışması yapılmakta, bu arada üniversitelerin bilhassa akaid ve tevhidle ilgili bölümlerinde devletin resmî politikası haline gelen Selefî-Vehhâbî anlayışının korunmasına ayrı bir özen gösterilmektedir. Bu himaye ve gayretler neticesinde, XX. yüzyılda Hanbelî mezhebine dair eski ve yeni birçok eser yalnızca Suudi Arabistan'da

de değil Mısır, Suriye, Lübnan ve Hindistan gibi çeşitli bölgelerde de basılma imkânına kavuşmuştur.

## II. USULÜ

Hanbelî mezhebinin kurucu imamı olan Ahmed b. Hanbel, hayatı boyunca fıkha dair görüş ve fetvalarını yazdırmamaya özen göstermiş ve kendi re'yi yerine zayıf dahi olsa hadise itibar etmiştir. Ancak bu, onun usule dair hiçbir görüşünün bulunmadığı anlamına gelmez. Zira sağlığında binlerce soruya verdiği cevapların kendi içinde tutarlı olabilmesi için belli bazı prensiplere dayanması icap eder. Hatta bir mesele karşısında önce Kitap, sonra Sünnet ve daha sonra da sahâbe görüşlerini delil olarak kullanması, onun zihninde özellikle hukukun kaynaklarına dair bir hiyerarşinin varlığını göstermektedir. Kaldı ki İmam Ahmed muhtemelen, ilk usul kitabı yazarı olan hocası ve arkadaşı İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sini görmüş ve en azından bir kısmını okumuştur (*El<sup>2</sup>* [İng.], I, 272). Ayrıca usul ve metod bakımından ihtiyaç duyduğunda selef-i sâlihînden saydığı ve hadise bağlılığına inandığı Şâfiî'nin görüşlerine müraacaat eder ve hadiste hükmü bulunmayan meseleleri onun hükmüne bırakırdı (Goldziher, *Zâhîrîler*, s. 21).

Mezhep mensupları, kurucu imamın ölümünden sonra ilk önce onun görüş ve fetvalarını toplama seferberliğine girişmiş ve sistematik bir usul kitabına kavuşabilme için imamın vefatından yaklaşık bir buçuk asır sonra gelen Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'yı beklemek gerekmiştir. Onun yazdığı *el-'Udde fi uşûli'l-fıkh* günümüze ulaşan ilk Hanbelî usul kitabıdır. *el-'Udde*'nin kaynaklarına bakıldığında Ebû Ya'lâ'nın bu eseri yazmadan önce Hanefîler'den Cessâs'ın *el-Fuşûl*'ünü, Mu'tezile'den Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'ini, Ebû Bekir el-Bâkullânî'nin *et-Taqrîb ve'l-irşâd fi uşûli'l-fıkh*'ını gördüğü anlaşılır.

Hanbelî usul literatürü, sistematik bakımından ehl-i re'yi temsil eden Hanefiye metodundan ziyade fıkhî ehl-i hadise yakınlığı sebebiyle Şâfiyye (mütekellim) metoduna daha uygundur. Meselâ Hanbelî müellifi Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *Ravzatü'n-nâzir* adlı eseri, önemli bir Şâfiî-Eş'arî kelâmcı ve hukukçusu olan Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sının büyük oranda ihtisardan ibarettir. Bu durum, söz konusu iki mezhebin fıkıh ve usuldeki yakınlıkları açısından normal karşılanmakla beraber kelâm tartışmalarında Eş'ariyye'nin görüşlerini ve metodu-

nu benimseyen Şâfiîler'in tarih boyunca Hanbelîler'in en önemli hedefi oldukları dikkate alınınca Hanbelîler'in usûl-i fıkıhta Şâfiîler'le benzerlik ve yakınlık, usûlû'd-dîn (akaid) konularında ise muhalefet içinde olmak gibi bir ikilem içerisine düştükleri ve kendi Selefi tarzlarına uygun bir sistematiğe sahip usul literatürü geliştiremedikleri şeklinde bir şüphe doğmaktadır. Zira önemli olan, *el-Müstaşfâ*'yı ihtisar etmek değil felsefenin temel dallarından biri olan mantık ilmini fıkıh usulünün mukaddimesi yapan ve usulle ilgili görüşlerini bu mantık ilkeleriyle temellendiren Gazzâlî'nin usul anlayışı ile, kuruluşundan günümüze kadar varlığını kelâmî ve felsefî metotlara karşı mücadele etmeye borçlu olan Hanbeliyye'nin görüşlerini uzlaştırmaktır. Bu uzlaşma, *el-Müstaşfâ*'nın mantık ilkelerinin tartışıldığı mukaddimesinin ihtisar edilmesiyle sağlanabilecek derecede kolay görünmemektedir. Eğer böyle olsaydı İbn Kudâme'den sonra gelen İbn Teymiyye ömrünü Şâfiî-Eş'arî kelâmcıları ile mücadele ederek geçirmek zorunda kalmazdı. Hanbelî mezhebinin fıkıh usulü konularındaki görüşleri fıkıh usulünün klasik başlıkları altında incelenebilir.

A) İslâm Hukukunun Kaynakları. Hanbelî mezhebinin, İslâm hukukunun kaynakları ve kaynaklar arası hiyerarşi konusunda diğer fıkıh mezhepleriyle ciddi bir görüş ayrılığı bulunmaz. Hanbelî mezhebinde de şer'î hükümlerin kendisinden çıkarıldığı kaynaklar içinde ilk sırayı sahih naslar almaktadır. Hadisler sabit ve sahih olduğu müddetçe bu naslar Kitap ve Sünnet şeklinde bir ayırma tâbi tutulmayıp ikisi de aynı derecede kabul edilir ve bunlar arasında herhangi bir teâruz bulunması halinde mesele tercih kaidelerine göre çözümlenir. Burada esas olan nasların re'y ve kıyasla za'yı edilmemesidir. Bundan sonra sahâbe fetvaları, zayıf hadis, mürsel maslahat ve kıyas gelir (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 29-33). Bu sıralama ile birlikte Hanbelî usulcüler, İslâm hukukçularının çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği delilleri Kur'an-ı Kerim, Sünnet, icmâ ve istishâb; hukukî delil oluşu konusunda ihtilâf edilen delilleri de şer'u men kablenâ, kavli's-sahâbe, istihsan ve maslahat (istishâh) olarak belirlemişlerdir. Kıyas bu deliller içerisinde yer vermemekle beraber onu ayrı bir başlık altında, fakat diğer mezheplerin usul kitaplarında olduğu gibi incelemişler, bu arada bazı Hanbelîler sedd-i zerrâi' prensibine de yer vermişlerdir.

1. Kur'an-ı Kerim. Kur'an'ın, gerek tanımında gerekse İslâm hukukunun birinci kaynağı olarak kabul edilmesinde Hanbelîler'in ayrı bir görüşü yoktur. Kur'an, okunmakla ibadet edilen ve tevâtür yoluyla gelmiş olan vahyedilmiş kelâmdir. Tevâtürle bize kadar ulaşmayan vahiyler Kur'an'dan kabul edilmez. Necmeddin et-Tüfî'ye göre kıraat-i seb'anın yedi kıraat imamına nisbeti mütevâtir olmakla birlikte bunların her birinin Hz. Peygamber'e ulaşması tevâtür şartlarını taşımayıp bir kişinin diğer bir kişiden nakli derecesindedir. Ancak Tüfî'nin bu sözü Kur'an'ın tevâtürün gelmediği anlamını taşımaz. Zira bizzat Kur'an'ın mahiyetiyle, kıraatler ve Kur'an'ın tevâtürün nakli hakkındaki icmâ farklı şeylerdir (Abdülkâdir Bedrân, s. 196-197). Hanbelîler, herhangi bir asıl olmaksızın sırf re'y ve ictihadla Kur'an'ı tefsir etmenin câiz olmadığını ileri sürmüşlerdir. Kur'an'ın lisan kaidelerine göre tefsiri konusunda ise Ahmed b. Hanbel'den iki farklı görüş rivayet edilmektedir (Ebû Ya'lâ, *el-'Udde fi usûl'l-fıkıh*, III, 719-721).

2. Sünnet. Hanbelîler, Hz. Peygamber'in sünnetini nas olması bakımından Kur'an'dan ayrı düşünmezler. Resûl-i Ekrem'den gelen haberleri mütevâtir ve âhâd olarak iki kısma ayıran Hanbelîler'e göre mütevâtir haberin ifade ettiği bilgi üzerinde bütün insanların icmâ şartı değildir. Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ tevâtürle elde edilen bilginin zaruri bir bilgi olduğunu, ancak bunun iktisap ve istidlâl cihetinden bilinmeyeceğini söyler (*a.g.e.*, III, 847). Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî ise tevâtürden hâsıl olan bilginin de nazarı olduğunu ve iki şartı taşımadıkça bizâtihi kesin bilgi ifade edemeyeceğini belirtir. Buna göre söz konusu haberi nakledenlerin yalan üzerinde birleşmemeleri ve vâkıyı haber verme konusunda ittifak etmeleri şarttır. Tevâtürün dışındaki yollarla gelen haberler ise âhâd olup bunlarla kesin bilginin meydana gelip gelmeyeceği konusunda İmam Ahmed'den farklı rivayetler nakledilmiştir. Muvaffakuddin İbn Kudâme, Hanbelîler'in çoğunluğunun, bilhassa müteahhir âlimlerin haberi âhâdın kesin bilgi ifade edemeyeceğini belirttiklerini söylemiştir. Eğer bu tür haberler kesin bilgi ifade etseydi birbiriyle çatışan iki haberin varlığına rastlanmaz ve davalarda tek şahitle hüküm verilirdi (*Ravzatü'n-nâzir*, I, 362-363). Hanbelîler'in özellikle sonraki dönem bilginlerinin haberi vâhid konusundaki bu görüşü, onların haber ve esere verdikleri değer dik-

kate alındığı zaman mezhep içinde önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Hanbelî usulünde, râvinin fâsık bir te'vilci olup kendi fıkı ve te'viline insanları çağırması halinde onun haberinin kesinlikle kabul edilmeyeceği belirtilmiş, kendi görüşüne davet etmeyen kimsenin haberinin kabulü konusunda ise İmam Ahmed'den iki görüş nakledilmiştir. Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî, bunlardan te'vilci fâsıkın haberinin kabul edileceği görüşünü tercih etmiştir. Onun bu yaklaşımı, Hanbelîler'in râvinin âdil olması şartı sebebiyle ileri sürdükleri fâsıkın haberinin kabul edilmeyeceğine dair görüşleriyle çelişmekle birlikte (*a.g.e.*, I, 388) onların, Hz. Peygamber'e ait bir haberi te'vilci fâsıktan dahi olsa almak ve onu za'yı etmemek şeklindeki hassasiyetlerini göstermesi ve ayrıca "fâsık te'vilci" diye nitelendirdikleri insanlara karşı bir yumuşamayı göstermesi itibarıyla mezhep usulünün gelişmesi açısından faydalı bulunabilir.

Sahâbîlerin âdil olduklarına dair görüşlerinin bir sonucu olarak Hanbelî usulcülerinin onları mürsellerini tereddütsüz kabul ederler; sahâbîlerin dışındakilerin mürsellerini kabul konusunda ise mezhepte iki görüş bulunmaktadır. Kabul taraftarları, mürsel sahibi kişinin sika olması halinde kendisinin de hadisi âdil bir kişiden almış olacağını ve bunun hangi devirde olursa olsun farketmeyeceğini, burada asıl problemi irsâli yapan kişinin güvenilir olup olmadığının teşkil ettiğini söylemişlerdir. Karşı çıkanlar ise Hz. Peygamber'in ilk üç asırdaki nesli methettiğini ve onların durumunun kendilerinden sonra gelenlerden daha kuvvetli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Öte yandan Hanbelîler kıyas muhalif olan haberi vâhidleri delil olarak kabul etmişlerdir (Ebû Ya'lâ, *el-'Udde fi usûl'l-fıkıh*, III, 888, 906-917).

Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Hanbelîler'in çoğunluğu özellikle faziletler konusunda zayıf hadislerle amel edilebileceği kanaatinindedir. Burada İmam Ahmed'in "zayıf" teriminden maksadı hadisçilerin kullandığı "zayıf"tır. Çünkü hadisçiler bazan fakihlerin zayıf olarak algıladıkları irsâl, tedlîs gibi yollarla gelen hadisleri zayıf olarak telakki ederler. Bu sebeple söz konusu hadislerle amel edilebilmesinden maksat fıkıhçıların metodu üzere amel edilmesidir. Ahmed b. Hanbel, hadis ilmi bakımından zayıf olmalarına rağmen Amr b. Merzûk ve İshak b. Ebû İsrâîl gibi kişilerden hadis rivayet etmiştir. Ayrıca tedlîsi çirkin ve ayıp görmekle beraber bunu böyle bir haberi ka-

bul için engel saymaz. Öte yandan İmam Ahmed'in sadece ibret için ve diğer sahih hadislerle birlikte delil olarak kullanılmak üzere bu tür haberleri yazdığı da ileri sürülmüştür (a.g.e., III, 938, 941-943, 954-957).

3. İcmâ. Hanbelî usulcülerine göre icmâ kesin bir delil olup ona muhalefet edilmesi haramdır ve ümmetin hata üzerinde birleşmesi düşünülemez. Bununla birlikte icmâ delil değeri konusunda mezhebin görüşü uzun bir olgunlaşma süreci geçirmiştir. Bir rivayete göre İmam Ahmed, "Sahâbîler bir konuda icmâ ettikleri zaman onların görüşlerinden ayrılma konusunda ne dersiniz?" sorusuna, "Bu çirkin bir sözdür, ehl-i bid'atın sözdür, sahâbe ihtilâf etse bile onların görüşlerinden çıkılmaz" cevabını vermiştir. Diğer bir rivayete göre, "Bir kimse bir konuda icmâ bulunduğunu iddia ederse bu yalandır, belki de insanlar ihtilâf etmişlerdir. Bu iddia, Bişr b. Gıyâs ve Ebû Bekir el-Esamm'ın iddiasıdır. Bilmiyoruz, belki de insanlar ihtilâf etmişler, fakat bu haber onlara ulaşmamıştır" demiştir. Başka bir rivayette ise, "Bu bir yalandır, insanların icmâ ettiklerini o bilemez; ancak, 'Bu konuda herhangi bir ihtilâf bilmiyorum' diyebilir ve bu söz, onun insanların icmâ ettiği yolundaki sözünden daha güzeldir" dediği belirtilmiştir. Ebû Ya'lâ, bu sözlerin icmân sıhhatini engellemediğini ve onları imâmın sadece ihtiyat (vera') cihetiyle söylediğini, sanki, burada kendisine ulaşmamış bir ihtilâfın bulunması ihtimaline işaret ettiğini, ya da bunu Selef'in ihtilâfları hakkında bilgisi olmayan kişiler için söylediğini belirterek yukarıdaki sözlerden mutlak olarak icmân sahih olduğunun anlaşılacağını ifade eder ve İmam Ahmed'in icmâ ile amel ettiğine dair çeşitli örnekler verir (a.g.e., IV, 1060-1062). İbn Teymiyye, Ahmed b. Hanbel'in sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesillerinin icmânını kabul ettiğini, sonraki nesillere ait icmâ iddialarını ise kabul etmediğini söyler. Ona göre imâmın sözlerinde ilk üç nesilden sonrakilerin icmânının delil olacağına dair bir işaret yoktur; "her asrın icmâından" sözünü sadece tâbiîler kastedilmiştir (el-Müsevede, s. 283-284).

İbn Teymiyye'nin bu yorumlarından Ahmed b. Hanbel'in ilk üç neslin icmânını mümkün gördüğü, diğer asırlarda ise icmân meydana gelebileceği görüşünü benimsediği anlaşılabilir. Bununla birlikte Hanbelî usulcülerinin, imamlarının icmâ hakkındaki görüşlerini açık bir

şekilde ortaya koymadan icmân kabul ve reddi konusundaki tartışmalara geçtikleri ve bu tartışmalarda icmâ taraftarları yanında yer aldıkları görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'in ilk üç nesille sınırlı olan icmâ anlayışını genişleten bu yorumların yanında, ondan nakledilen bazı sözlerden hareketle her asırdaki âlimlerin icmânın da hüccet olduğu ve onların hata üzerinde birleşmelerinin düşünülemeyeceği sonucuna varılmıştır. İcmâ ile ilgili bu ayrıntılarda Hanbelîler'in sahâbenin görüşlerine özel bir önem verdikleri, "selef-i sâlihîn" dedikleri bu neslin görüşlerinin Kitap ve Sünnet'e yakın olduğuna inandıkları ve dini korumak için onların görüşlerinin çerçevesi içinde kalmaya özen gösterdikleri görülmektedir.

4. İstishâb. Hanbelî usul kitaplarında bu delil Kitap, Sünnet ve icmâdan sonra dördüncü sırada yer alır. İbn Kudâme, şer'î hükümlerin akılla bilinmeyeceğini ve peygamber gönderilmeden önce her türlü vâcipten zimmetin berî olduğuna (berâet-i zimmet) akıl delâlet edeceğini söyler (Ravzatü'n-nâzir, II, 504). Bu sebeple akıl, bir yandan hükümlerin ispatı hususunda yetersizken öte yandan hükümlerin nefyi konusunda şer'î bir delil gelinceye kadar böyle bir hükmün yokluğuna delâlet eder. Meselâ beş vakit namaz konusunda şer'î bir delilin bulunması, aynı zamanda istishâb gereği altıncı bir vakitte ayrı bir namazın vâcip olduğunun da delili olur.

Hanbelî usulünde, şeriat gelmeden önce kendisinden faydalanılan eşyanın hükmü konusunda, Ebû'l-Hasan et-Temîmî haramlığı (hazar) hakkında şer'î bir delil gelinceye kadar ibâha, İbn Hâmid ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ise hazar üzere olduğunu söylemişlerdir. İmam Ahmed'den her iki görüşü destekleyen rivayetler nakledilmektedir. Fıkıh usulünün en önemli konularından birini teşkil eden eşyada aslolanın ibâha mı yoksa hazar mı olduğu hususundaki bu farklı rivayetlere rağmen Hanbelîler'in başka bir delil bulamadıkları zaman istishâba gitmelerinden ve onu re'ye alternatif olarak kullanmalarından dolayı (Ebû Zehre, s. 307-308; *EP*<sup>2</sup> [İng.], IV, 269), onların sistemlerine göre eşyada aslolanın mubahlık olması fikri tercihe daha lâyık görünmektedir.

5. Şer'u men kablenâ. Kur'an ve Sünnet'te yer alıp neshedildiği de açıklanmayan önceki şeriatlar konusunda İmam Ahmed'den rivayet edilen çeşitli görüşleri değerlendiren Ebû'l-Hasan et-Temîmî, dinde neshedildiğine dair herhangi bir

delil bulunmayan önceki şeriatların geçerli olacağı kanaatine varmıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel'den bu tür hükümlerin bugün için geçerli olmadığını ima eden rivayetler de gelmiştir (Ebû Ya'lâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkıh*, III, 753-756). İbn Kudâme ise daha önceki şeriatların müslümanlar hakkında geçerli olmadığını çeşitli naklî ve akıl delillerle ispat etmeye çalışmış ve sonuçta müslümanların kisas, recm ve benzeri âyetlerde olduğu gibi Kitap ve Sünnet'in ihtiva ettiği hükümlere uyması gerektiğini söylemiştir (Ravzatü'n-nâzir, II, 518-524). Ayrıca bu konunun, Hz. Peygamber'in kendisinden önceki şeriatların hükmüyle sorumlu olup olmadığı meselesiyle yakın ilişkisi bulunduğu görülmektedir. Bir peygamberin getirdiği hükümlerin daha sonraki peygamberin ümmetine ve şartlarına uygun olması veya olmaması aklen ihtimal dahilinde bulunduğu ikinci peygamberin birinciye gelen şeriatın sorumlu tutulması da tutulmaması da mümkündür (Ebû Ya'lâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkıh*, III, 751; Kelvezânî, II, 412).

6. Sahâbî Kavli. Sahâbîlerin bir bütün veya bir grup olarak herhangi bir hususta görüşlerinin hukukî değeri daha çok icmâ konusuyla ilgilidir. Onların fert olarak görüşlerinin hukukî değerine gelince, sahâbîler bir konuda ihtilâf ettikleri zaman İmam Ahmed'e göre, onların görüşü ve uygulamaları Kitap ve Sünnet'e yakın olduğu sürece bu görüşlerin çerçevesinden dışarı çıkmamak şartıyla bunlardan birini tercih etmekte muhayyerlik vardır. Ancak bu görüşlerden birinin Kitap ve Sünnet'e uygunluğu konusu açıklığa kavuşmazsa Ahmed b. Hanbel sadece bu konudaki ihtilâfı nakleder ve kendisi kesin bir görüş belirtmez (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 31). İmam Ahmed'in sahâbî görüşünü tercih etme eğilimi yanında mezhepte bu konuda daha akılcı yaklaşımlar da bulunmaktadır. Ayrıca Hanbelî usul kaynaklarında, sahâbî kavlinin kıyasa takdim edilebilecek ve âm nassı tahsis edecek hukukî bir delil olup olmadığı hususunda Ahmed b. Hanbel'den iki farklı rivayet yer almaktadır.

Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî, buradaki ihtilâfın kaynağının bir yanda zayıf bir kıyasla beraber sahâbî kavlinin, öte yanda bu ikisine muarız açık bir kıyasın bulunması olduğunu söylemiştir. Ona göre zayıf da olsa herhangi bir kıyasla desteklenen sahâbî görüşüne itibar edilir ve bu görüş mevkuf haber değerindedir (et-Temhîd fi usûli'l-fıkıh, III, 335). Ebû'l-Hat-

tâb'ın bu sözlerinden, Hanbelîler'in sahâbî kavlini sırf sahâbî söylediği için değil Hz. Peygamber'e ulaşan mevkuf bir haber olma ihtimalinden dolayı muhafaza etmek istedikleri ve bunun mantıkî sıhhatini de en azından hangi derecede olursa olsun bir kıyasla kontrol etme eğiliminde oldukları anlaşılır. Bu durum, onların hem sahâbî görüşlerini korumadaki hassasiyetlerini hem de kıyasa verdikleri değeri gösterir. Yine Ebû'l-Hattâb'ın bu değerlendirmeleri, Ahmed b. Hanbel'in re'y aleyhindeki tavrı göz önüne alınırsa mezhep doktrininin gelişiminde önemli bir adım sayılır. Hatta Ebû'l-Hattâb bu konuda daha da ileri giderek sahâbî kavlinin şer'î bir delil olduğu iddiasına karşı şunları söylemiştir: "Biz bunu kabul etmeyiz; zira sahâbî kavli bir delil olsaydı sahâbenin kıyasa bağlandığı gibi ona da uyması gerekirdi. Çünkü kıyasın illeti sahih olduğu zaman bu onun şeriat sahibinin de gözettiği bir illet olduğuna delâlet eder ve zayıf bir illet sebebiyle ona sahâbî kavli takdim edilmez. Ayrıca bir insanın, uyulmasını gerektirecek bir meziyeti bulunmayan başka birine uyması vâcib değildir; bu sebeple bir sahâbînin diğer bir sahâbî, bir müctehidin diğer bir müctehid karşısında bir meziyeti yoktur ve ona uyması gerekmez" (a.g.e., III, 338-339).

**7. İstihsan.** İbn Teymiyye, İmam Ahmed'in istihsanın bâtil olduğunu çağırıştıracak bazı imalarda bulunduğuna işaret eder (el-Müsevede, s. 404). Ebû Tâlib'den gelen bir rivayette imamın, "Ebû Hanîfe'nin arkadaşları kıyasın hilâfına bir şey söyledikleri zaman, 'İstihsan yapıyoruz ve kıyası bırakıyoruz' derler ve hak olduğuna inandıkları şey karşılığında onu bırakırlar. Halbuki ben, gelen her hadise başvuruyorum ve ona kıyas yapmıyorum" demiştir. Bu sözün zâhirinden Ahmed b. Hanbel'in istihsanı kabul etmediği anlaşılmaktaysa da Ebû Ya'lâ istihsanın sahih olduğunu ispata çalışmış ve ondan maksadın bir hükmün daha kuvvetli bir hükümle terkedilmesi olduğunu söyleyerek Kitap, Sünnet ve icmâdan istihsan lehine deliller getirmiştir (el-'Udde fi uşûl'l-fıkh, V, 1604-1609). Kâdî Ya'kûb b. İbrâhîm el-Berzebinî de istihsanla hüküm vermenin İmam Ahmed'in mezhebi olduğunu belirtmiştir (İbn Kudâme, Ravzatü'n-nâzır, II, 531). Bu rivayetlerden Hanbelîler'in metodolojilerinde istihsanı bir delil olarak kullandıkları, hatta onu re'y ve kıyasa karşı önemli bir alternatif olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

**8. Maslahat-ı Mürsele.** İbn Kudâme'nin Ravzatü'n-nâzır'ı ve ondaki bilgilerin tekrarı niteliğinde olan İbnü'l-Lehâm ile (el-Muhtaşar fi uşûl'l-fıkh, s. 162-163) Abdülkâdir Bedrân'ın (el-Medhal, s. 294-295) ifadeleri ve bazı Hanbelî usulcülerinin maslahat-ı mürsele üzerine hüküm bina edilmesinin câiz olmadığına dair sözleri (el-Müsevede, s. 401) bir tarafa bırakılırsa, maslahat-ı mürsele konusunda Hanbelî usul kitaplarında yeterli ve açık bilgilerin bulunmadığı görülür. Çağdaş İslâm hukukçularından Muhammed Ebû Zehre, Hanbelî âlimlerinin mesâlihu'l-mürseleyi bir delil olarak gördüklerini ve bunu İmam Ahmed'e nisbet ettiklerini söyler. Buna göre İmam Ahmed maslahat esasına göre verilmiş birçok sahâbî fetvasını benimsemiş, siyasette umumiyetle maslahata uymuş, hükümdarın halkı maslahat olana yönelmesi ve fesad-dan uzaklaştırması yolunu tavsiye etmiş, fâsık ve kötü huylu kimselerin sürgün edilmesi, bid'atçıların cezalandırılması ve sahâbeye dil uzatanlara ceza verilmesi gerektiğini söylemiştir ki bütün bunlar maslahat prensibine dayanır (İbn Hanbel, s. 309-315). Bu yaklaşıma rağmen maslahat-ı mürseleyi delil kabul eden Hanbelîler'in onu, Mâlikîler gibi bizâtihi müstakil bir delil değil yalnızca kıyasa tâbi ve kıyasın nevilerinden biri olarak telakki ettikleri anlaşılmaktadır (İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 288; M. Ebû Zehre, s. 315). Bundan dolayı maslahata itibar konusunda sadece Hanbelî mezhebinden değil diğer bütün mezheplerden daha ileri bir noktada bulunan Necmeddin et-Tûfî'nin, "Zarar vermek de zararla mukabele etmek de yoktur" (İbn Mâce, "Ahkâm", 17) meâlindeki hadisin şerhi münasebetiyle ileri sürdüğü, ibadet ve mukadderât-ı şer'iyye dışındaki muâmelât vb. hükümlerde maslahata riayet prensibiyle nas ve icmân teâruz etmesi halinde maslahata riayetin tahsis ve beyan yoluyla takdim edileceği şeklindeki görüşünün Hanbelî mezhebinde genel kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir (Risâle fi'l-meşâlihi'l-mürsele, s. 55-61).

**9. Kıyas.** İmam Ahmed'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hiç kimse kıyastan müstağni kalmaz. Hâkim ve imam işlerini bununla görür, insanları toplar, kıyas ve teşbihte bulunur. Nitekim Hz. Ömer de Kâdî Şüreyh'e 'işleri birbirine kıyas et' demiştir". Onun, "Fıkıh konusunda konuşan kişi mücmelden ve kıyastan sakın-sın" şeklindeki sözleri ise Ebû Ya'lâ tarafından kıyasın sünnet karşısında kullanil-

ması haline bağlanmıştır (el-'Udde fi uşûl'l-fıkh, IV, 1273-1281). İbn Teymiyye, Ahmed b. Hanbel'in kıyası teyemmüm derecesinde kabul ettiğini, nasıl ki teyemmüm su bulunmadığına dair zann-ı gâlib hâsıl olunca gidiliyorsa kıyasa da nas bulunmadığına dair zann-ı gâlib hâsıl olunca başvurulacağını söylemiştir. İmam Ahmed'in, "Kıyası ne yapacaksın, hadiste seni ondan müstağni kılacak şey var" sözünün anlamı da budur (el-Müsevede, s. 330-331). İbn Kayyim el-Cevziyye de Ahmed b. Hanbel'in fetva usulünde bir mesele hakkında nas, sahâbe kavli veya onlardan birinin görüşü, mürsel veya zayıf bir rivayet bulunmadığı zaman beşinci asıl olarak kıyasa gidileceğini ve onunla zaruret sebebiyle amel edileceğini belirtmiştir (I'lâmü'l-muvaççî'n, I, 32). Bu açıklamalardan, Hanbelîler'in kıyasa belli durumlarda başvurdukları anlaşılmakta birlikte Hanbelî usul kitaplarında kıyasla ilgili bütün konuların herhangi bir Hanefî usul kitabı kadar ayrıntılı bir şekilde incelenmiş olması, mezhebin kendi mantıkî kontrolünü sağlama gayretlerinin bir işareti olarak değerlendirilebileceği gibi diğer mezhep usulcülerinin tartışmalarına bîgâne kalınmayışının bir sonucu olarak da görülebilir. Hanbelî literatüründe kıyasın bu kadar geniş şekilde yer alması, mezhepteki usul düşüncesinin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

**10. Sedd-i Zerâi'.** "Şekil bakımından meşrû görüşün tasarrufların meşrû olmayan maksatlara ulaştırmasını önlemek" anlamına gelen sedd-i zerâi' yoluna Mâlikîler'den sonra en büyük önemi Hanbelîler'in verdiği bilinmektedir. Bununla birlikte mezhebin temel usûl-i fıkıh kitaplarında sedd-i zerâi' konusu ayrı bir başlık altında incelenmez. Hanbelîler'in metodolojilerini insanın gerçek niyeti üzerine kurmalarından ve çeşitli konularda diğer mezheplerle yaptıkları tartışmalarda kullandıkları diyalektikten, sedd-i zerâi' prensibine hukukî bir delil olmasa da genel bir hukuk kuralı olarak değer verdikleri anlaşılmaktadır.

Maksatlara ancak birtakım yol ve sebeplerle ulaşabileceğini belirten İbn Kayyim el-Cevziyye, bu yol ve sebeplerin hüküm bakımından söz konusu amaçlara tâbi olduğunu söylemiştir. Ona göre harama vesile olan yollar men ve kerâhet açısından bu haramlar gibi, itaat ve ibadetlere vesile olan yollar da izin ve muhabet konusunda bu ibadetler gibidir.

Dolayısıyla maksûdun vesilesi de maksûda tâbidir (*İ'lâmü'l-muvakkı'în*, III, 147, 171). Hanbelîler, sedd-i zerâî' prensibine dayanarak sonucu itibariyle ribâ ve hileye götüren her türlü akdi menetmişler, ölümle sonuçlanan hastalıkta eşi mirastan mahrum bırakmak amacıyla yapılan boşamayı geçersiz saymışlardır (bu akidlerle ilgili çeşitli örnekler için bk. a.g.e., III, 173-398).

**B) Şer'î Delillerden Çıkarılan Hükümler.** Hanbelî usulcülerini tekliî hükümleri, kelâm metoduyla telif edilen usul literatürüne ve cumhurun görüşlerine uygun olarak vâcip, mendub, mubah, mekruh ve mahzur (haram) olmak üzere beş kısma ayırarak vâcibin "terkedene ceza vaad edilen şey (fiil)" olduğunu, İmam Ahmed'in bir rivayete göre farzı vâciple eş anlamlı, diğer bir rivayete göre ise onu tekli edici kabul ettiğini söylemişlerdir. Ayrıca diğer mezhep usulcülerini gibi vâcibi katiyet derecesi bakımından kat'î ve zannî, istenen fiilin belirli olup olmaması bakımından muayyen ve muhayyer, zamanları bakımından dar zamanlı ve geniş zamanlı kısımlarına ayırmışlardır. Hanbelî usulcülerinin mendub, mubah, mekruh ve mahzur anlayışları, şer'î hüküm ve hitap, şer'î hükme konu olan fiiller, vaz'î hüküm ve kısımlarıyla ilgili tanım ve yaklaşımları, usulde kelâmcılar metodunun kurucuları sayılan Şâfiî usulcülerine büyük ölçüde paralellik arzeder.

**C) Kaynaklardan Hüküm Çıkarma Metotları.** Kur'an ve Sünnet metinlerini anlayabilme ve onlardan hüküm çıkarma amacıyla faydalanılan istinbat metotları kelimelerin mânalara delâletleri, kapsamaları, deliller arasındaki zaman ilişkileri ve zâhirleri arasında herhangi bir çatışma olduğu zaman aralarını uzlaştırma veya onlardan birini tercih gibi çeşitli konuları kapsar.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ şer'î delillerin asıl, mefhûm-i asıl ve istishâbû'l-hâl olmak üzere üç kısımdan meydana geldiğini söyler. Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî ise fakihlerin örfünde usûl-i fıkhnın deliller, metot (turuk) ve dereceleri ve onlarla istidlâlin keyfiyetinden bahseden bir ilim olduğunu, delillerin de asıl, ma'kûl-i asıl ve istishâbdan ibaret olduğunu ifade etmiş ve asıl ma'kûlünü lahnü'l-hitâb, fehva'l-hitâb (mefhûmü'l-hitâb, Hanefîler'deki delâletü'n-nas), ma'na'l-hitâb ve delîlû'l-hitâb (mefhûm-i muhâlefet) olarak saymıştır. Kitabın delâletini de nas, zâhir, umum ve mücmel olmak üzere dört bölümde incelemiştir (*et-Temhîd fî usûli'l-fıkhn*, I, 6-18).

İbn Kudâme'nin *Ravzâtü'n-nâzır* adlı eserindeki tasnifler ise Gazzâlî'nin *el-Müstaşfâ*'sından alındığı için daha farklıdır. Buna göre lafızların mânaya delâleti mutabakat, tazammun ve lüzum olmak üzere üç kısımda incelenir. Lafızlar umum ve husus bakımından muayyen bir mânaya delâlet edenler ve mutlak olanlar şeklinde ikiye ayrılırken ifade ettikleri mânaların sayıları bakımından da müte-râdife, mütebâyine, mütevâtî ve müş-terek olmak üzere dört kısımdır. Lafızlar karşılığında zihinde mevcut olan mânalar ise mahsus, mütehayyel ve mâkul olmak üzere üç çeşittir (*Ravzâtü'n-nâzır*, I, 94-109).

İstinbat metotlarıyla ilgili bu kavramların birçoğu Hanbelî usul kitaplarında kullanılmakla beraber bunlar daha ziyade usule giriş mahiyetindeki tanımlar bahsinde incelenmiştir. Bu tasnifler, genel olarak Şâfiîye metoduna göre yazılmış usul kitaplarının mantûkun (sarih ve gayr-i sarih) ve mefhûm (mefhûm-i muvâfakat ve mefhûm-i muhâlefet) delâleti sistematiğine daha uygun görünmektedir.

İstinbat metotlarıyla ilgili usulî tartışmalar esasen kelâmcılar metodu çerçevesinde gelişmişse de bunların arasında yer alan lafızların umum ve husus açısından kapsamaları ve âm bir lafzın hâs bir lafızla tahsis konusuna, delillerin nüzûl veya vürûd sebep ve tarihlerinin öncelik-sonralığının yol açtığı nesh konusu Hanbelî usulü açısından kısmî bir özellik arzeder.

Umum ifade eden bir lafzın kullanılma-sı halinde onu duyan kimsenin tahsis edici bir delilin bulunup bulunmadığını araştırmaya girişmeden önce onunla amel etmesinin vâcip olup olmadığı mezhepte tartışmalıdır. Ahmed b. Hanbel'in bunu vâcip görmediği rivayetine karşılık mezhep usulcülerinden Ebû Bekir el-Hallâl ile Ebû Ya'lâ'nın aksi kanaatte olduğu görülmür (Ebû Ya'lâ, II, 525-532).

Umumilik ifade eden bir lafzı bu anlamından çıkarıp hususi mânaya çeviren tahsis delilleri (muhasıs) muttasıl ve munfasıl olmak üzere iki kısımdır. Muttasıl muhasıs şart, sıfat, gaye ve istisna gibi âm lafza bitişik olarak kullanılabilen ve onu kapsamındaki mânalardan bir kısmına çeviren lafzî delillerdir. Munfasıl tahsis delilleri ise akıl, Kitap, Sünnet, icmâ, sahâbî kavli ve kıyastır. Hanbelîler'e göre aklın delâletiyet umum tahsis edilebilir. Hanbelîler, sünnete verdikleri değe-

rin bir sonucu olarak kat'î sünnetle olduğu gibi haber-i vâhidle de kitabın umumunun tahsis edilmesini câiz görmüşlerdir (a.g.e., II, 550-559). Sünnetin umumu Kur'an'ın hâssî ile tahsis edilebileceği gibi Kitap ve Sünnet'in umumu Hz. Peygamber'in fiiliyle de tahsis edilebilir. Yine mezhepte kat'î bir delil olarak kabul edilen icmâ, delîl-i hitâb ve sahâbî kavliyle de âmın tahsisi câizdir. Kitap ve Sünnet'in umumunun kıyasla tahsis edilmesini Ebû Bekir el-Hallâl, Ebû Ya'lâ ve Ebû'l-Hattâb câiz görürken Ebû'l-Hasan el-Cezerî ve Ebû İshak İbn Şâkilâ gibi bazı âlimler aksini savunmuşlardır (a.g.e., II, 559-569; Kelvezânî, II, 121; krş. İbn Ebû Ya'lâ, II, 167).

Hanbelîler'e göre Kur'an'ın Kur'an'la, mütevâtîr sünnetin kendisi gibi bir mütevâtîr sünnetle ve haber-i vâhidin de yine kendisi gibi bir haber-i vâhidle neshi câizdir ve neshi kabul edenlere göre bu tür neshler hakkında ittîfak vardır. Ancak Ebû Ya'lâ, Kur'an'ın sünnetle neshini şer'î açıdan câiz görmeyerek bunun örneğinin bulunmadığını söylemiştir. İmam Ahmed'e sünnetin Kur'an'ı neshedip edemeyeceği sorulduğu zaman, "Kur'an ancak kendisinin sonra gelen bir Kur'an âyetiyle neshedilebilir, sünnet Kur'an'ı tefsir eder" demiştir. Ebû'l-Hattâb ise Kur'an'ın mütevâtîr sünnetle neshedilebileceği fikrini benimsemiştir. Ayrıca bu konuda Sâlih'in, babası İmam Ahmed'den yaptığı bir rivayet neshi benimseyenleri desteklemektedir ve onlara göre bu bir anlamda Allah'ın, peygamberinin lisanı ile neshetmesi demektir. Haber-i vâhidle Kur'an ve mütevâtîr sünnetin neshi aklen câiz olmakla beraber şer'an câiz değildir (*el-'Udde fî usûli'l-fıkhn*, III, 788-801; *et-Temhîd fî usûli'l-fıkhn*, II, 369; *Ravzâtü'n-nâzır*, I, 327-329).

Sünnetin Kur'an'la neshi câizdir ve bu konuyla ilgili birçok örnek vardır. İcmâ ile sabit olan bir hükmün neshedilmesi ise câiz değildir; zira icmâ vahyin kesilmesinden ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelmiştir ve onu neshedecek vahiy mevcut değildir. Ebû Ya'lâ kıyasın neshedilmesinin câiz olmadığını, zira kıyasın bir asıdan çıkarıldığını ve kendisinden çıkarıldığı asıl devam ederken onunla elde edilen kıyasın neshinin sahih olmayacağını belirtmiştir (*el-'Udde fî usûli'l-fıkhn*, III, 827). Ebû'l-Hattâb ve İbn Kudâme ise kıyasın illeti nasla belirtilmişse onun nas gibi kabul edileceği ve nâsîh veya mensuh olabileceği, illeti nasla belirtilmemiş ise -dereceleri hakkında bazı ih-

tilâflar bulunmakla beraber- genel olarak onun ne nâsîh ne de mensuh olacağı görüşündedirler (*et-Temhîd fî uşûlî'l-fîkh*, II, 390-391; *Ravzâtü'n-nâzir*, I, 332).

D) İctihad ve Taklid. Hanbelîler'e göre bir kişinin müctehid olabilmesi için şer'î delilleri ve onlarla istidlâl yollarını bilmesi şarttır. Bunun için usul kitaplarında ayrıntılarıyla anlatılan Kur'an ve Sünnet'in, üzerinde icmâ vuku bulan konuların ve Arapça'nın sarf ve nahvinin bilinmesiyle ilgili şartlar mutlak müctehid için gerekli olup sadece bir meselede icthad yapabilmek için ise bunlar şart olmayıp yalnız söz konusu meselenin delillerinin bilinmesi yeterli görülür. Hanbelîler, bir meselede bütün müctehidlerin doğruyu bulamayacağını, müctehidlerden sadece birinin icthadının hak, diğer icthadların bâtil olduğunu savunmakla birlikte fetva konusunun, hakkında kat'î bir nas veya icmâ bulunmayan fer'î bir mesele olması halinde isabet edemeyen müctehidin mâzur olacağını ve icthadı karşılığında bir ecir alacağını ifade ederler.

İbn Hamdân müctehidleri dört tabakaya ayırır. Birincisi mutlak müctehidler olup bunlar, şartları yukarıda belirtilen müstakil müctehidlerdir. İkincisi mezhepte müctehid olanlardır. Bu derecenin sınırları geniş olup tahrîc ve tercih ehli yanında mezhebin hükümlerini ezberleyerek onların nakil ve anlaşılması için çalışan kimseleri de kapsar. Üçüncüsü sadece bir ilimde, dördüncüsü bir meselede veya bazı meselelerde müctehid olanlardır (*Şîfatü'l-fetvâ*, s. 16-24).

Hanbelîler Allah'ın varlığı ve birliği, risâletin sıhhati ve zarûrât-ı dîniyye gibi konularda taklidin geçerli olmadığını ileri sürmüşlerdir. Zira bu konularda taklidin câiz görülmesi -müctehidin taklit edilen konularda hata etme ihtimalinin bulunması sebebiyle- sonuç olarak imanda şüpheye götürür. Fürû konularında ise insanlar âlim ve avam olmak üzere iki kısma ayrılır ve avamın bilmediği konuda bir âlimi taklidi ve onun fetvası ile amel etmesi icmâ ile câiz hatta vâciptir.

### III. GENEL KARAKTERİSTİĞİ

Hanbelî mezhebinin kuruluşu ile uzun tarihî süreç içerisinde gösterdiği gelişmeden ve kullanılan metodolojiden mezhebin üzerine inşa edildiği temel esasın, imkân nisbetinde naslara bağlı kalınması ve nasların anlaşılmasına çalışılması fikri olduğu anlaşılmaktadır. Zira başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Hanbelî âlimleri İslâm hukuk tarihi içinde eser taraftarı

yani ehli-i hadîs olarak tanınırlar. Burada ki eser, sırasıyla Kitap ve Sünnet naslarını ve kendilerine Selef adını verdikleri sahâbe nesli başta olmak üzere tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn'in görüş ve uygulamalarını kapsamaktadır. Bu Selefi yaklaşımın sonunda Hanbelî âlimleri hadiseler karşısında muhafazakâr bir tavır almışlar, yeni mesele ve olayların zuhurunda bid'at nazariyesini geliştirmişlerdir. Hatta bu mezhep mensuplarının bütün mezhebî ve içtimâî münasebetlerinde hâkim olan sıklık ve umumiyetle diğer Sünnî mezheplerde olduğundan daha mutaassıp bir müsamahasızlık içinde bulunmalarının sebebinin onların bu bid'at anlayışları olduğu söylenebilir (*İA*, I, 171).

Eserci ve Selefi olmanın, özellikle de akaid konularında te'vilden kaçınmanın tabii sonucu olarak Hanbelî âlimleri lafızlara ve onların zâhirlerine ağırlık vermişlerdir. Ancak sınırsız olaylara sınırlı naslarla ve bunların lafzî (literal) yorumlarıyla cevap vermek sonuçta tabii olarak metodolojide bir tıkanmaya yol açacaktır. Hanbelîler'in bu çıkmaza düşmemek için insanın gerçek niyet ve maksadına (sübjektif irade) ayrı bir önem verdikleri görülmektedir. Hatta diğer bazı mezhepler, muamelelerin sıhhat veya butlânına hükmedebilmek için objektif kriterler koyma kaygısıyla akidler esnasında kullanılan lafızlara, gramer kurallarına, kıyas ve kaidelerine bağlı kalmayı esas alıp özellikle borçlar hukukunda muamele, şart ve akid sahasını daraltırken Hanbelîler lafızların yerine maksat ve niyeti, kıyas yerine de nasları ölçü alıp "istishâbü'l-hâl" prensibini de işleterek nasların yasaklamadığı veya naslarda yer almayan akid ve muamele çeşitlerini büyük bir genişlik getirmişlerdir. Ayrıca bu sübjektif irade alanını sedd-i zerâî prensibiyle kontrol ederek meşrû amaçlar için araçların da meşrû olması hususuna özel bir önem atfetmişlerdir. Onların, amaçlarla araçlar arasında kurdukları bu otokontrol sistemi, mezhebin günümüze kadar yaşamasını ve canlılığını korumasını sağlayan önemli bir âmil olmuştur.

Hanbelîler'in istishâb deliline dayanarak Kur'an ve Sünnet'te Allah tarafından yasaklanmamış hiçbir şeyin şeriat adına yasaklanamayacağını savunmaları özellikle ibadetlerde titiz, bunun dışındaki alanlarda geniş davranmayı gerektirmiştir. İtikad ve ibadetler alanındaki dar bakış açılarının etkisiyle tarihte Hanbelîler'le diğer mezhep mensupları arasında bazı tartışmalar çıkmışsa da fıkhîta bilhassa be-

râet-i asliyye istishâbını temel prensip olarak kullanmaları hukukî hayatta büyük bir esneklik ve genişlik sağlamıştır. Netice itibarıyla doktrin, ibadet sahasındaki darlıkla muâmelât alanındaki genişlik arasında gidip gelen ve bu alanlardan her birinin cidarına çarparak hareket enerjisini kazanan bir sarkaç gibi devamlı olarak canlılık ve sürekliliğini korumuştur.

Başta kelâm mezhepleri olmak üzere Hanbelîler'in diğer gruplara karşı sert davranmalarının ve içtimâî hayatta müdahaleci bir karakter kazanmalarının temelinde, onların akaid ve ibadet alanındaki darlıkları ile emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ve bid'at konularındaki hassasiyetleri yatmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in mihne olayında sabır ve salâbetiyle halk arasında büyük bir şöhrete kavuşmasından sonra onun görüş ve mücadelesini benimseyen bazı kimseler, sadece Mu'tezile'ye karşı değil bizzat Mu'tezile'ye bir reaksiyon olarak doğan Sünnî-Eş'arî mezhebi mensuplarına karşı da mücadele vermişlerdir. Bundan dolayı Hanbelîler'in diğer mezhep ve gruplara karşı katı tutumlarına ve sebep oldukları çeşitli içtimâî hadiselerle tarih ve tabakat kitaplarında sıkça rastlanmaktadır.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Ahmed b. Hanbel hakkındaki sitayişkâr ifadelerine ve onun görüşlerini benimsediğini açıkça beyan etmesine rağmen, başta dönemin meşhur Hanbelî imamı Berbehârî olmak üzere Hanbelîlerce hüsnükabul görmemiş, hatta ölümünden sonra Hanbelîler tarafından birçok defa tâcize uğrayan türbesi yıkılarak kabrin yeri gizli tutulmuştur (Eş'arî, *el-İbâne*, nâşirin önsözü, s. 37; İbn Ebû Ya'lâ, II, 18; İbn Asâkir, s. 413). Hanbelîler'in Eş'arîliği sıkıştırma faaliyetleri Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Meşhur mutasavvif Kuşeyrî'nin oğlu Abdürrahîm b. Abdülkerîm, 469'da (1076) Hanbelîler'in Bağdat'ta çıkardıkları olaylar üzerine şehri terketmek zorunda kalmış (Sübki, *Tabakât*, IV, 234-235; VII, 161-162), 470 (1077) yılında ise başlarında Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebû Mûsâ olduğu halde Hanbelîler Nizâmülmülk'ten koruma talep eden Ebû İshak eş-Şîrâzî ve talebelerine karşı harekete geçmişler ve meydana gelen olaylarda yirmi kişi hayatını kaybetmiştir (*a.g.e.*, IV, 235). Selçuklular'ın Eş'arîliğe olumlu yaklaşımlarına rağmen durum Hanbelîler açısından pek değişmemiş, Eş'arîlik VI. (XII.) yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dün-

yasının en geniş mezhebi olduğu halde onlar hayatları boyunca Eş'arîlik'le uğraşmaktan geri kalmamışlardır. Hanbelîler'in bu katı davranışları sadece ilmi alana inhisar etmemiş, günlük hayatta da bid'at ehli olarak gördükleri kişilere karşı tavrı almışlar ve halkı onlar aleyhine kıskırtmışlardır (özellikle 323/935 yılındaki "Hanbelî fitnessi" hakkında bk. İbn Kesîr, XI, 181-182; Ahmed Teymur Paşa, s. 40-41). Hatta kendileri için tehlikeli gördükleri kimseleri zehirleyerek ortadan kaldırmaktan çekinmemişlerdir (meselâ bk. Sübkî, VI, 390-391).

Hanbelîler, kendi içlerindeki sapmalara karşı da çok dikkatli ve bağnaz bir tavır içinde olmuşlardır. Önemli bir usul ve dil âlimi olan Hanbelî Ebû'l-Vefâ İbn Akîl, bazı Mu'tezile âlimleriyle görüştüğü ve sûfilere sempati duyduğu için beş yıl kadar gizlenmek zorunda kalmış ve tekrar ortaya çıkarken de daha önce savunduğu fikirlerden vazgeçtiğine dair bütün halkın huzurunda ve divan önünde bir belgeyi imzalamak zorunda kalmıştır (İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 145).

XIX ve XX. yüzyıllarda Vehhâbîler'in, Hicaz ve Necid bölgesindeki İslâm'ın kültür varlıkları olan birçok kabir ve türbeyi bid'at ve hurafelere karşı çıkarmak adına yıkmaları, kendi tevhid anlayışlarını benimsemeyenleri kâfir ve müşrik ilân ederek onlarla savaşı câiz görmeleri, mallarını ganimet kabul etmeleri ve bu uğurda Hicaz, Suriye ve Irak bölgelerinde birçok savaşa girmelerinde siyasî ve sosyal birtakım olaylar yanında Hanbelîler'in geleneksel mücadeleleri ve müdahaleci karakterlerinin de etkisi olmalıdır.

Tarih boyunca Hanbelî âlimlerinin akademik konularında çeşitli gruplarla ve bu arada bazı tarikat şeyhleriyle mücadele etmeleri, Hanbelîler'in tasavvufa karşı olduklarına dair bir kanaatin doğmasına sebep olmuştur. Ancak Ahmed b. Hanbel'den itibaren günümüze kadar gelen büyük Hanbelî imamlarının içtimaî hayattaki mücadeleci karakterlerinin aksine mütevazi ve zâhidâne bir hayat sürdürdükleri görülmektedir. Bizzat Ahmed b. Hanbel hayatı boyunca zühd ve takvâ içinde yaşamış hatta zühd ile ilgili rivayetleri toplayarak *Kitâbü'z-Zühd* adıyla bir eser telif etmiştir (Mekke 1347/1927; nşr. Muhammed Celâl Şeref, İskenderiye 1984; nşr. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, Dimaşk 1406/1986). Ayrıca Hanbelîler arasında, Hâce Abdullah-ı Herevî ve Abdül-

kâdir-i Geylânî gibi katı birer Hanbelî olan meşhur mutasavvıflar ve tarikat kurucuları da bulunmaktadır. İbn Receb'in, V. (XI.) yüzyılın ortalarından VIII. (XIV.) yüzyılın ortalarına kadar bir dönemi içine alan *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile* adlı eserinde sûfî ve zâhid sıfatlarıyla nitelenen doksan beş âlime rastlanır. Bundan, eserde tercüme-i hâlleri anlatılan 552 kişiden yaklaşık beşte birinin sûfî adı verilebilecek derecede zâhidâne bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu husus, Hanbelîlik ile sûfilik arasında yakın bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Bu ilişki, genel anlamda ehl-i hadîs dairesi içinde yer alan Hanbelîler'le sûfilerin ehl-i re'ye, kelâma veya akılcı teolojiye karşı ortak bir şekilde mücadele etmiş olmalarından da kaynaklanmaktadır (G. Makdisi, *Religion, Law and Learning in Classical Islam*, V, 120; ER, VI, 181).

Hanbelî âlimlerinin bu zühdlerine rağmen tarihte bazı mutasavvıflarla tartışmaları da bir gerçektir. Meselâ Hanbelîler'in Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve onun fikirlerinden esinlenen İttihâdiyye fırkası ile mücadeleleri meşhurdur. Bu tartışmaların özellikle mârifetullah, sıfâtullah, hulûl, vahdet-i vücûd gibi kavramlar etrafında cereyan etmesinden, Hanbelîler'in bu mücadeleyi Selefî tevhid anlayışını korumak için yaptıkları, ancak zühd, takvâ, vera', sevgi ve tevazu gibi konularda mutasavvıflarla bir ihtilâfları bulunmadığı anlaşılır. Dolayısıyla tasavvufun "zühd ahlâk" olarak sınırlandırılması halinde Hanbelî mezhebinin ona çok olumlu baktığı, ancak hulûl, mârifet ve ibâha gibi prensiplerine, felsefî boyutuna ve türbe, müzik ve âyinle ilgili çeşitli bid'atlarına karşı çıktığı görülür.

Öte yandan Hanbelî mezhebi mensupları bütün İslâm tarihi boyunca çeşitli politik roller üstlenmiştir. Bunda, Ahmed b. Hanbel'in hilâfet kurumu hakkındaki siyasî görüşleriyle onun Hâricîlik ve Şîliğe karşı oluşunun ve Hanbelî âlimlerinin yaşadıkları dönemlerin sultanları ile yakın ilişkilerinin etkisi olmalıdır. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ca'fer el-İstahrî, Ahmed b. Hanbel'in akîdeyle ilgili görüşlerine dair rivayetinde onun imamların Kureyş'ten olduğu prensibini benimsediğini, insanlardan iki kişi kalıncaya kadar hilâfetin Kureyş kabilesinin hakkı olacağını ve diğer insanların bu konuda onlarla çekişmeye bile haklarının bulunmadığını, kıyamete kadar onlardan başkası için hilâfet hakkının kabul edilmeyeceğini söylerken (İbn Ebû Ya'lâ, I, 26) Muhammed

Ebû Zehre, İbn Hanbel'in hilâfetin Arap hânedanından birine veya herhangi bir Arap kabilesine mahsus olduğunu açıkça belirtmediğini kaydeder (*İbn Hanbel*, s. 162).

Mezhebin oluşum sürecinde, Mu'tezile'nin yönlendirmeleriyle baskıcı bir politika takip eden dönemin halifelerine karşı Ahmed b. Hanbel'in tavrı, sadece akademik konusundaki görüşünü belirtmekten ibaret olmayıp bu politikalara karşı verilen siyasî karaktere sahip bir fikir hürriyeti mücadelesi olarak da nitelendirilebilir. Bu mücadelenin kazanılmasından sonra Hanbelîler Ehl-i sünnet'i koruma adı altında iktidarın yanında yer almışlar, her biri parlak birer vâiz olan Hanbelî âlimlerinin halk nazarındaki yüksek mevkilerini bilen dönemin devlet adamları da bu âlimlerle beraber görünmeye ayrı bir önem atfetmişlerdir. Özellikle Şii Büveyhîler'in Bağdat Abbâsî Hilâfeti'ni nüfuzları altına almaları üzerine Hanbelî mezhebi mensupları dönemin muhalefet grubu rolünü üstlenerek Şîa karşısında Ehl-i sünnet'in ve başta Büveyhîler olmak üzere diğer küçük devletler karşısında da Abbâsî Hilâfeti'nin güçlendirilmesine taraf olmuşlardır. Hanbelîler, Moğollar'ın Bağdat'ı işgalinden sonra Suriye ve Mısır'da Ehl-i sünnet'in temsilcisi olarak Memlûkler'i desteklemişler ve bu arada Haçlılar'a karşı yapılan seferlerde sultanlarla beraber bulunmuşlardır.

Osmanlılar devrinde uzun bir sessizlik dönemi yaşayan Hanbelîlik, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Muhammed b. Suûd'la 1744 yılında Dir'iye'de yaptığı anlaşma ile siyasî bir hareket hüviyeti kazanarak Suudi Arabistan Krallığı'nın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Halen adı geçen devletin resmî mezhebi olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

#### IV. LİTERATÜR

Ahmed b. Hanbel'in kendi fikhî görüşleri ve metodolojisine dair herhangi bir eser yazmaması sebebiyle mezhebin fikhî ve metodolojisi daha sonra öğrencileri tarafından onun çeşitli fetvaları ve görüşleri temel alınarak ortaya konulmaya çalışılmış, önceleri bu çerçevede başlayan tedvin faaliyeti, ileri dönemlerde mezhep doktrininin gelişmesine paralel olarak hızlı bir gelişme seyri göstermiş ve neticede zengin bir fûrû ve usul literatürü oluşmuştur.

Hayatını hadis toplamaya vakfeden İmam Ahmed, zaman zaman aynı konuda birbiriyle çelişen hadisler ve sahâbe

görüşleriyle karşılaşmış, dolayısıyla bir konu hakkında önceden bir kanaate sahip olmuşken daha sonra o konuda daha kuvvetli bir delil bularak görüşünü değiştirdiği olmuştur. Bunun yanında Ahmed b. Hanbel'in görüş ve fetvalarının değişik öğrencileri tarafından ayrı ayrı toplanmış ve nakledilmiş olması da onun fikhî görüş ve tercihlerini netleştirmeyi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı literatürde sık sık bir konu hakkında ondan iki veya daha fazla görüş nakledildiği görülür. Bu durumda her iki rivayetle amel edilmeye çalışılır, bunların uzlaştırılması mümkün olmadığı zaman da mezhepteki tercih kurallarına başvurulur. Hanbelî literatüründe sıkça kullanılan terimle ilgili kavramlardan "evceh", Hanbelî âlimlerinin İmam Ahmed'in sözünden aldıkları veya onun ima ettiği ya da imamın sözünün gelişinden çıkarılan görüşler anlamına gelir. "Tahrîc", bir meselenin hükmünü benzer bir meseleye nakletmek ve hüküm konusunda aralarını eşit hale getirmek demektir. Bu kavramlardan "ihtimal", kendisine muhalif veya müsvi bir delil bulunup da bunların tercih edilmesi sebebiyle zayıf kalan delil hakkında kullanılır. "Tevakkuf" ise aralarından birini diğerine tercihe yarayacak bir delil bulunmayan, birbirine denk kuvvetteki iki delilin çatışması halinde ikisiyle de ameli terketmek demektir.

Hanbelî kaynaklarında mutlak olarak kullanılan "imam" kelimesiyle mezhebin kurucu imamı Ahmed b. Hanbel kastedilir. "Mütekaddimîn", İmam Ahmed'den Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya (ö. 458/1066) kadar geçen sürede, "mutavassrîn" Kâdî Ebû Ya'lâ'dan Burhâneddin İbn Müflih'e (ö. 884/1479) kadar geçen devrede, "müteahhirîn" ise Alâeddin Ali b. Süleyman el-Merdâvî'den (ö. 885/1480) İbn Humeyd'e (ö. 1295/1878) kadar geçen dönemde yaşamış olan âlimler için kullanılır.

Hanbelî literatürü, fûrû ile ilgili temel metinler ve bunlar üzerine yapılan şerhler, usul kitapları, belli bir hukuk dalını ilgilendiren kitaplar, mezhebin tarihi ve mensuplarının biyografilerine dair tabakat kitapları şeklinde bazı kısımlara ayrılabilir.

A) Temel Metinler ve Şerhleri. Bizzat kendisinin kaleme aldığı veya talebelerine yazdırdığı önemli bir fikhî kitabı bulunmayan Ahmed b. Hanbel'in 30.000 civarında hadis ihtiva eden *Müsned*'i başta olmak üzere ona nisbet edilen yirmi ka-

dar eserin hemen hepsi hadise ve akaide dair olup bunlar dolaylı da olsa Hanbelî mezhebinin ilk kaynakları arasında sayılabilir (bk. AHMED b. HANBEL).

Ahmed b. Hanbel'in kendisine sorulan binlerce soruya verdiği cevaplar öğrencileri tarafından "Mesâil" adıyla bir araya getirilmiştir. Bunlardan büyük oğlu Sâlih'in rivayet ettiği *el-Mesâ'il* (nşr. Fazlurrahman Dîn Muhammed, I-III, Delhi 1408/1988) toplam 1756 mesele ihtiva etmekte olup nâşir tarafından bazı başlıklar ilâvesiyle tertip ve tasnif edilmiştir. Küçük oğlu Abdullah'ın *el-Mesâ'il*'i ise (nşr. M. Zühayr eş-Şâvîş, Beyrut 1400, 1401, 1408/1988) nâşirin verdiği numaralara göre 1635 meseleden ibarettir. Ayrıca İshak b. İbrâhim b. Hân'nin *el-Mesâ'il*'i ile (nşr. Zühayr eş-Şâvîş, Beyrut, ts.) Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin *el-Mesâ'il*'i de (nşr. Muhammed Behcet el-Beytâr, Kahire 1353/1934) yayımlanmıştır. Bunlardan başka İshak b. Mansûr el-Kevsec, Ebû Bekir el-Esrem, Hanbel b. İshak, Abdülmelik el-Meymûnî, Ebû Bekir el-Merrûzî, Ebû Hâtîm er-Râzî, Harb b. İsmâil el-Kirmânî, İbrâhim b. İshak el-Harbî ve Abdullah b. Abdülazîz el-Begavî gibi âlimler tarafından toplanan "mesâil"lerin bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.

Hanbelî mezhebinin büyük mimarlarından biri olan Ebû Bekir el-Hallâl, uzun seyahatler sonunda İbn Hanbel'in hadis, fıkıh ve akaide dair görüşlerini *Kitâbü'l-Câmi' li-şulûmi'l-İmâm Ahmed* adında bir eserde toplamıştır. Hallâl, İbn Hanbel'in usûlü'd-dîn hakkındaki görüşlerini *Kitâbü's-Sünne* (nşr. Atıyye ez-Zehrânî, I-III, Riyad 1410/1989), usûl-i fıkıh konularındaki görüşlerini de *el-Kitâb fi'l-İlm* adlı eserlerinde derlemiştir. *el-Câmi'*in kütüphanelerde mevcut olan bölümleri *Ahkâmü'n-nisâ* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, 1400, Dârü't-türâsî'l-Arabî), *Kitâbü'l-Vukûf* (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Ali ez-Zeyd, I-II, Riyad 1410/1989), *Ahkâmü ehli'l-milel* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut 1414/1994) ve *el-Vukûf ve't-tereccül* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut 1415) adlarıyla yayımlanmıştır. Hallâl'in *Kitâbü'l-Câmi'*ini, öğrencisi Ebû Bekir Abdülazîz b. Ca'fer *Şerhu Kitâbi'l-Câmi'* adıyla şerhetmiş ve daha sonra da *Zâdü'l-müsâfir* adlı eseriyle tamamlamaya çalışmıştır. Gulâmü'l-Hallâl adıyla da tanınan Abdülazîz b. Ca'fer, ayrıca Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-Emr* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 22, 245) adlı risâlesini rivayet etmiş, *el-Kâfi*, *Muhta-*

*şarû's-Sünne* gibi çeşitli eserler telif etmiştir (İbn Ebû Ya'lâ, II, 119-127; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 311).

Hanbelî literatürüne önemli katkı sağlayanlardan biri Hallâl'in çağdaşı olan Ebû'l-Kâsım el-Hırakî'dir. Onun Hanbelî fûrûna dair ilk el kitabı niteliğindeki *el-Muhtaşar*'ı üzerine (nşr. M. Zühayr eş-Şâvîş, Dımaşk 1378/1959, 1964) 300 kadar şerh ve hâşiye yazıldığı söylenmektedir (Abdülkâdir Bedrân, s. 424). Bu şerhlerden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nınki eksik, Ebû Tâlib el-Basrî ed-Darîr'in şerhi ise tam olarak (Sezgin, I, 513) günümüze ulaşmıştır. *el-Muhtaşar* üzerine yapılan üç önemli şerh basılmıştır. Bunlar, İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî'nin *el-Mukni' fi şerhi Muhtaşari'l-Hırakî* (nşr. Abdülazîz b. Süleyman el-Baîmî, I-IV, Riyad 1414/1993), Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *el-Muğni* (nşr. M. Reşid Rızâ, eş-Şerhu'l-kebir ile birlikte, I-XII, Kahire 1341-1348; buna iki indeks cildi ilâvesiyle, I-XIV, Beyrut 1392/1972; nşr. M. Reşid Rızâ, eş-Şerhu'l-kebir olmaksızın, I-IX, Kahire 1367/1947; nşr. Tâhâ ez-Zeynî – Mahmûd Abdülvehhâb Fâyd – Abdülkâdir Ahmed Atâ, I-IX, Kahire 1388-1390/1968-1970; nşr. M. Sâlim Muhaysin – Şa'bân M. İsmâil, I-IX, Riyad, ts.; nşr. Abdüllah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-XV, Kahire 1406-1411/1986-1991) ve Şemseddin ez-Zerkeşî'nin *Şerhu Muhtaşari'l-Hırakî* (nşr. Abdullah b. Abdurrahman el-Cibrîn, I-VII, Riyad 1411) adlı eserlerdir. Zerkeşî'nin şerhi, yukarıda zikredilen iki şerhin aksine diğer mezheplerin görüşlerine yer vermezken Ahmed b. Hanbel'den gelen birçok rivayeti nakletmesi, değerlendirmesi, her meselede Hanbelî âlimlerinin görüşlerine yer vermesiyle temayüz eder. Bununla birlikte Hanbelî tarihinde en çok İbn Kudâme'nin *el-Muğni*'si tutulmuş ve şöret bulmuştur. İbn Kudâme bu şerhte, Hanbelî mezhebindeki farklı görüşleri kaydetmesi yanında diğer mezhep imam ve müctehidlerinin görüş ve delillerine de genişçe yer vererek bunları tartışmış ve aralarında tercihlerde bulunmuştur.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın usul, fûrû ve akaid konularıyla ilgili *Kitâbü'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn* adlı eserinin fûrû-i fıkıhla ilgili kısmı, Abdülkerim b. Muhammed el-Lâhim tarafından *el-Mesâ'ilü'l-fikhîyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn* adıyla neşredilmiştir (I-III, Riyad 1985). Suriye Hanbelîliği'nin ilk üstatlarından Ebû'l-Ferec eş-Şirâzî'nin *el-İzâh*, *el-Mübhiç*, *el-Müntehab* ve oğlu Ebû'l-



Kâsım İbnü'l-Hanbelî'nin *el-Müntehab fi'l-fıkh* ve *el-Müfredât* adlı eserleri de mezhebin temel metinlerinden sayılır. Özellikle V. (XI.) yüzyıldaki geleneksel Sünnî anlayışın temsilcilerinden Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî, çeşitli şerhlere konu olan *el-Hidâye*'sinde (I-II, Riyad, ts.) Ahmed b. Hanbelî'nin görüşlerine yer verdiği gibi bazan kendi tercihlerini de belirtmiştir. Bu eser üzerine Es'ad b. Müneccâ b. Berekât, Ebü'l-Bekâ el-Ukberî ve Fahreddin İbn Teymiyye gibi fakihlerin şerhleri bulunmaktadır. Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in aslında 200 cüz olduğu nakledilen, fakat sadece bir cildi günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Fünûn* (nşr. G. Makdisî, Beyrut 1970) adlı eseri çeşitli konulara dair ansiklopedik bir kitaptır. Vezir Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin *el-İbâdâtü'l-hams* ve *Kitâbü'l-İsrâf âlâ mezâhibi'l-eşrâf* ile Es'ad b. Müneccâ'nın *el-Hulûşâ fi'l-fıkh* ve *el-Ümde fi'l-fıkh* adlı eserleri de Hanbelî mezhebinin temel fûrû kitaplarındandır.

Hanbelî literatürüne büyük katkı sağlayanlardan biri de Muvaffakuddin İbn Kudâme'dir. Onun *el-Ümde fi'l-fıkh*'i *Hanbelî* adlı eseri (nşr. S. Halîl el-Hevârî – Eymân Muhammed, Dımaşk 1990; Fransızca trc. H. Laoust, Beyrut 1950), başlangıç seviyesindeki fıkıh öğrencileri için bir ders kitabı niteliğindedir. Müellifin mezhepte tercih ettiği görüşlere yer verdiği bu eser, Bahâeddin Abdurrahman b. İbrâhim el-Makdisî tarafından *el-Üdde* adıyla şerhedilmiştir (Kahire 1960). İbn Kudâme'nin bundan sonra yazdığı *el-Muğni*' ise (I-III, Kahire 1322, 1341, 1382/1962; Riyad 1982; Katar 1393) orta seviyedeki fıkıhî eğitiminde ders kitabı olarak kullanılmaktadır. Burada meseleler hakkında farklı görüşlere yer verilmele beraber delilleri tartışılmamıştır. İbn Kudâme'nin *el-Kâfi fi fıkh*'i *İmâmi'l-mübeccel Aḥmed b. Ḥanbel* adlı eserinde ise (nşr. M. Zühayr eş-Şâvîs, I-IV, Dımaşk 1382/1926; I-IV, Beyrut 1399/1979, 1402/1982) fıkıhî hükümler delilleriyle beraber geniş bir şekilde tartışılmıştır. Bu üç eserden *el-Muğni*' daha sonraki Hanbelî âlimleri tarafından çok tutulmuş ve üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. Bunlardan ilki, müellifin yeğeni Ebü'l-Ferec İbn Kudâme el-Makdisî tarafından yazılan *eş-Şerḥu'l-kebîr*'dir (*el-Muğni* ile birlikte basılmıştır). Burada *el-Muğni*' esas alınmış, ancak bazı deliller çıkarılarak eserde bulunmayan birtakım mesele ve rivayetler eklenmiştir. Burhâneddin İbn Müflih, İbn Kudâme'nin *el-Muğni*'ni

*ni*'ni *el-Mübdî' fi şerḥi'l-Muğni*' adıyla şerhetmiştir (nşr. M. Zühayr eş-Şâvîs, I-X, Beyrut 1968, 1400/1980). Eser mezhebin en geniş kitaplarından biri olup Hanbelî fıkıh ansiklopedisi mahiyetindedir. Alâeddin el-Merdâvî'nin *el-İnşâf fi ma'rifeti'r-râciḥ mine'l-ḥilâf* adlı eseri de (nşr. M. Hâmid el-Fikî, I-XII, Kahire 1374-1378) *el-Muğni*'in şerhidir. Merdâvî daha sonra kendi şerhini ihtisar ederek buna *et-Tenkihü'l-müşbi' fi tahriiri aḥkâmi'l-Muğni*' adını vermiştir (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire, ts.). Merdâvî'nin bu eseri Hanbelî literatüründe önemli bir mevkiye sahiptir. Takyyüddin İbnü'n-Neccâr buna bazı ekleme ve çikarmalar yaparak *Münteha'l-irâdât fi cem'î'l-Muğni' ma'a't-Tenkih ve'z-ziyâdât* adlı bir eser yazmış (I-III, Beyrut, ts.), Haccâvî de *Ḥavâşit-Tenkih fi'l-fıkh âlâ mezhebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel* adıyla bir hâşiye kaleme almıştır (nşr. Yahyâ b. Ahmed Yahyâ el-Cürdî, Kahire 1412/1992). Buhûtî, İbnü'n-Neccâr'ın *Münteha'l-irâdât* adlı eserini *Deḳâ'ıku üli'n-nühâ li-şerḥi'l-Müntehâ* adıyla şerhetmiştir (*Şerḥu Münteha'l-irâdât*, I-IV, Kahire 1319-1320, *Keşşâfü'l-kınâ*'in kenarında; I-III, Beyrut, ts.). Tariḥî Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Muğni*' hakkında *Taḥḫîḥu'l-ḥilâfi'l-muṭlak fi'l-Muğni*' adında bir eser yazmıştır. Yine Haccâvî, İbn Kudâme'nin *el-Muğni*'ni *Zâdü'l-Mustaḫni' fi'ḥiṣâri'l-Muğni*' adıyla kısaltmıştır. Hanbelî mezhebinde tercih edilen görüşleri ihtiva eden bu muhtasar, Buhûtî tarafından *er-Ravzü'l-mürbi' bi-şerḥi Zâdi'l-mustaḫni*' adıyla şerhedilmiştir (Dımaşk 1304; Hindistan 1305; Kahire 1324, 1340, 1343, 1345, 1348, 1352, 1379; Mekke 1348; nşr. Ahmed M. Şâkir – Ali M. Şâkir, Kahire 1954; nşr. Muhammed Abdurrahman İvaz, Beyrut 1405/1985).

Ebü'l-Berekât Meccüddin İbn Teymiyye'nin önemli bir metin olan *el-Muḥarrer fi'l-fıkh âlâ mezhebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel* adlı eseri üzerine Şemseddin İbn Müflih el-Makdisî *en-Nüket ve'l-fevâ'idü's-seniyye âlâ müşkili'l-Muḥarrer li-Mecdidin b. Teymiyye* (I-II, 1369/1950; Riyad 1984) ve İbn Abdülhak el-Bağdâdî *Taḥriiru'l-muḥarrer fi şerḥi'l-Muḥarrer* adlarıyla birer şerh yazmışlardır. Ayrıca Meccüddin'in *Müntekâ'l-aḥbâr (el-Müntekâ min aḥbâri'l-Muṣtafa)* adlı eseri (nşr. M. Hâmid el-Fikî, I-II, Kahire 1351/1933) fıkıh konularına göre seçilmiş hadislerden meydana gelir. Şevkânî kitabı *Neylü'l-evṭâr* adıyla şerhetmiştir ki (I-VIII, Kahire 1391/

1971) bu şerh hem hadis hem de fıkıh bakımından güvenilir bir kaynaktır.

İslâm dünyasında asırlarca fikirleri ve eserleri tartışılan âlimlerden ve Hanbelî mezhebinin önde gelen simalarından biri olan Takyyüddin İbn Teymiyye'nin eserleri *Mecmû'atü'r-resâ'il* (Kahire 1323), *Mecmû'atü'r-resâ'ili'l-kubrâ* (I-II, Kahire 1385/1966), *Kitâbü Mecmû'ati'l-fetâvâ* (Kahire 1326-1329), *Mecmû'atü'r-resâ'il ve'l-mesâ'il* (I-V, 1349), *Mecmû'atü fetâvâ* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî, I-XXXVI, Riyad 1381-1386) adlarıyla yayımlanmıştır. Şemseddin İbn Müflih el-Makdisî'nin Hanbelî mezhebinde tercih edilen görüşleri topladığı *Kitâbü'l-Fürû'* adlı eseri (I-III, Kahire 1339, 1345) birçok şerh ve hâşiye konu olmuştur (bu şerhler için bk. İbn Müflih, *Kitâbü'l-Fürû'*, I, 8-9). Bunlardan Alâeddin el-Merdâvî'nin *Taḥḫîḥu'l-Fürû'* adlı hâşiyesi neşredilmiştir (nşr. Ali b. Abdullah Âl-i Sâni, Katar 1379/1960; nşr. Abdüssetâr Ahmed Ferrâc, I-VI, Kahire 1388/1967, İbn Müflih'in *Kitâbü'l-Fürû'*u ile, Beyrut 1405/1985).

Osmanlılar döneminde Şam Hanbelîleri'nin müftüsü olan Haccâvî, mezhepte tercih edilen görüşleri esas alarak *el-İknâ li-tâlibi'l-intifâ*' adında bir muhtasar yazmıştır (I-IV, Kahire 1351). Buhûtî, mezhebin temel metinlerinden olan bu eseri *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'* adıyla şerhetmiştir (I-IV, Kahire 1319-1320; nşr. Hilâl Musaylihî Mustafa, I-VI, Riyad 1968; Beyrut 1982). Buhûtî'nin Hanbelî fıkıhını özetleyen *Umdetü't-tâlib* adlı eserini ise Osman b. Ahmed en-Necdî *Hidâyetü'r-râğib li-Şerḥi 'Umdetü't-tâlib* adıyla şerhetmiş (nşr. Hasaneyn Muhammed Mahlûf, Kahire 1379/1960), Sâlih b. Hasan el-Buhûtî de *Vesiletü'r-râğib li-'Umdetü't-tâlib* adıyla manzum hale getirmiştir. Mer'î b. Yûsuf el-Kermî, *el-İknâ'* ve *Münteha'l-irâdât*'i *Gâyetü'l-müntehâ fi'l-cem' beyne'l-İknâ' ve'l-Müntehâ* adıyla bir araya getirmiştir (nşr. M. Cemîl eş-Şattî – M. Zühayr eş-Şâvîs, I-III, Dımaşk 1378). Ayrıca Kermî, son dönemin meşhur el kitaplarından *Delîlü't-tâlib li-neyli'l-meṭâlib*'i kaleme almıştır (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1985). Bu eseri İbn Ebû Tağlib *Neylü'l-me'ârib* (I-II, Bulak 1288; *er-Ravzü'l-mürbi'* ile Kahire 1324, 1374; Küveyt 1397; nşr. M. Süleyman Abdullah el-Eşkar, I-II, Kermî 1403/1983), İbn Duveyyân *Menârü's-sebil* (nşr. M. Zühayr eş-Şâvîs, I-II, Dımaşk 1378/1958) adıyla şerhetmiştir. Ali Abdülhamîd Baltacı ve M.

Vehbî Süleyman bu iki şerhi birleştirerek *el-Mu'temed fi fıkhi'l-İmâm Ahmed* adını vermişlerdir (I-II, Beyrut 1412/1991, Nâsirüddin el-Elbânî'nin *İrvâ'ü'l-ğalil fi tahrici ehadîsi Menâri's-sebil*i ile birlikte).

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın mezhebin en dar bakış açısını yansıtan *Kitâbü't-Tevhîd*'i birçok defa basılmış ve üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. Bunlardan ikisi, İbn Abdülvehhâb'ın torunlarından Süleyman b. Abdullah'ın *Teysîrü'l-azîzî'l-hamîd fi şerhi Kitâbi't-Tevhîd* (nşr. Zühayr eş-Şâviş, Beyrut 1409/1989) ve *Fethu'l-mecîd şerhu Kitâbi't-Tevhîd* (nşr. Zühayr eş-Şâviş, Beyrut 1409/1989) adlı şerhleridir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın bütün eserleri *Mü'ellesâtü's-Şeyhi'l-İmâm Muhammed b. Abdülvehhâb* adıyla neşredilmiştir (nşr. Abdülâzîz b. Zeyd er-Rûmî – Muhammed Biltâcî – Seyyid Hicâb, I-XII, Riyad, ts.; İbn Abdülvehhâb'ın eserlerinin çeşitli baskıları ve şerhleri için bk. Ahmed Muhammed ed-Dubeyb, *Âşârü's-Şeyh Muhammed b. Abdülvehhâb*, Riyad 1402/1982).

**B) Usul Kitapları.** Hanbelî usûl-i fikhîna dair günümüze ulaşan en eski eser, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *el-'Udde fi usûli'l-fıkh* adlı kitabıdır (nşr. Ahmed b. Ali el-Mübârekî, I-III, Beyrut 1980; I-V, Riyad 1414/1993). Yine onun usul, fûrû ve akaid konularıyla ilgili *Kitâbü'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn*'inin usûl-i fikhla ilgili bölümü Abdülkerîm b. Muhammed el-Lâhim tarafından *el-Mesâ'ilü'l-üşûliyye min Kitâbi'r-rivâyeteyn ve'l-vecheyn* adıyla yayımlanmıştır (Riyad 1985). Ebû Ya'lâ'nın *el-Kifâye fi usûli'l-fıkh* adında bir eseri daha bulunmaktadır (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 686). Bu eserlerden *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, Ebû Ya'lâ'nın çağdaşı olan Mu'tezile usulcüsü Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin *Kitâbü'l-Mu'temed*'i ile Şâfiî usulcüsü İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Burhân*'ı arasındaki bir dönemde yazılmıştır. *el-'Udde*, Hanbelî mezhebinin görüşlerini anlatması sebebiyle orijinal bir eser olmakla beraber sistematik bakımından Ebû'l-Hüseyn'in *el-Mu'temed*'ine çok benzemekte olup konu başlıkları da hi hemen hemen aynıdır. Bu durum, Ebû Ya'lâ'nın söz konusu eseri yazmadan önce kendisi gibi Bağdatlı olan Ebû'l-Hüseyn'in eserini gördüğünü ve ondan faydalandığını göstermektedir (örnek için bk. II, 687). Eser, mezhebin günümüze ulaşan ilk usul kitabı olmakla birlikte kendin-

den önceki diğer mezhep usulcülerinin yazdıkları kitaplardan faydalanarak yazıldığı için gelişmiş bir sistematığe sahiptir.

Fıkıh usulünde Hanbelî mezhebinin ikinci büyük eseri Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin *el-Temhîd fi usûli'l-fıkh*'idir (nşr. Müfîd Muhammed Ebû Ameşe, I-IV, Cidde 1406/1985). Sistematik ve muhteva bakımından büyük oranda *el-'Udde*'yi esas alan bu eser, daha sonra gelen hemen bütün Hanbelî müelliflerinin faydalandığı bir kaynak olmuştur. Bunlardan başka Ebû'l-Vefâ İbn Akil'in *el-Vâzih fi usûli'l-fıkh* (nşr. Mûsâ b. Muhammed b. Yahyâ, Mekke 1404), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Minhâcü'l-vüşûl ve el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, Ebû'l-Ferec Nâsihüddin İbnü'l-Hanbelî'nin *Kitâbü Akyaseti'n-nebiyyi'l-Muşâfâ Muhammed* (nşr. Ahmed Hasan Câbir – Ali Ahmed el-Hatîb, Kahire 1393/1973) adlı usul kitapları da bulunmaktadır.

Hanbelî usulünün en önemli eserlerinden biri, Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* adlı kitabıdır (nşr. Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle, I-III, Riyad 1414/1993). Büyük ölçüde Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sından faydalanılarak yazılan bu eseri Necmeddin et-Tûfî *Şerhu Muhtaşarı'r-Ravza* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-II, Beyrut 1407/1987) ve Abdülkâdir Bedrân *Nüzhetü'l-ğâtiri'l-âtır* (I-II, Kahire 1342) adıyla şerhetmiştir. Mecdüddin Ebû'l-Berekât İbn Teymiyye'nin yarım bıraktığı, daha sonra oğlu Şehâbeddin ile torunu Takyyüddin İbn Teymiyye tarafından tamamlanan *el-Müsevvede fi usûli'l-fıkh* da bu alandaki bir diğer kaynaktır (nşr. Muhammed Muhyiddin el-Hatîb, Kahire 1383/1964).

Bu temel eserler yanında Takyyüddin İbn Teymiyye'nin *el-İstihşân ve'l-kıyâs* (Kahire 1320), *İkâmetü'd-delil 'alâ ibtâlî't-tahlîl* (Kahire 1328), *Nağdü merâtibi'l-icmâ'* (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî, Kahire 1357), *Ref'u'l-melâm 'ani'l-e'immeti'l-a'lâm* (nşr. Muhammed Zühayr eş-Şâviş, Dimaşk 1384/1962), *Der'ü te'ârûzi'l-aql ve'n-naql* (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Kahire 1391/1971) gibi kitapları, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin sahasının en önemli eserlerinden olan *İ'lâmü'l-muvaqqı'in* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1374/1955) ve Şemseddin İbn Müflih el-Mak-

dis'nin *Kitâbü Uşûli'l-fıkh* (nşr. Fahd b. Muhammed Sedhân, I, Riyad 1401; II, Riyad 1404) adlı eserleri doktrinin gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Alâeddin el-Merdâvî'nin *Tahrîrü'l-menkûl fi tehzi'bi 'ilmi'l-usûl* ve bunun şerhi olan *et-Taḥbîr fi şerhi't-Tahrîr* adlı eserleri de meşhur usul kitaplarındandır. Merdâvî'nin *Tahrîrü'l-menkûl*'ünü Takyyüddin İbnü'n-Neccâr önce *el-Kevkebü'l-münîr* adıyla ihtisar etmiş, daha sonra bu muhtasarı şerhederek buna *el-Muḥteberü'l-mübteker şerhu'l-Muḥtaşar* adını vermiş ve eser *Şerhu'l-Kevkebü'l-münîr* adıyla basılmıştır (nşr. Muhammed ez-Zühaylî – Nezîh Hammâd, I-IV, Dimaşk 1400/1980).

**C) Belli Konulardaki Eserler.** 1. Kavâid. Takyyüddin İbn Teymiyye'nin *el-Kavâ'idü'l-fıkhîyye* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Kahire 1970), Necmeddin et-Tûfî'nin *el-Kavâ'idü's-suğrâ, el-Kavâ'idü'l-kubrâ ve er-Riyâzü'n-nevâdir fi'l-eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Ebû'l-Abbas Şerefeddin İbn Kâdi'l-Cebel'in *el-Kavâ'idü'l-fıkhîyye* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 2754), İbn Receb'in *el-Kavâ'id fi'l-fıkhî'l-İslâmî* (nşr. Muhammed Emîn, Kahire 1352/1933; nşr. Tâhâ Abdürrâûf Sa'd, Kahire 1392/1972), İbnü'l-Lehhâm İakabiy-la meşhur Alâeddin Ali b. Abbas el-Ba'fî'nin *el-Kavâ'id* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân, Kahire 1415/1994), İbnü'l-Mibred'in *el-Kavâ'idü'l-küllîyye ve'd-davâbitü'l-fıkhîyye* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 3209, 3216) ve *Muğni zevi'l-efhâm 'ani'l-kütübî'l-keşîre fi'l-aḥkâm* (Kahire, ts.; nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1416/1995) adlı eserleri, Hanbelî mezhebinde temel hukuk kaideleri ve bunların çeşitli fıkıh konularına uygulanmasıyla ilgili geniş bir literatür meydana getirir. Aslen Hanefî mezhebine mensup olup Mekke'de Mahkemetü's-şer'iyyeti'l-kubrâ'nın başkanlığını yapan Ahmed b. Abdullah el-Kâfî'nin (ö. 1940) *Kavâ'id (Mecelletü'l-aḥkâmi's-şer'iyye 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman – Muhammed İbrâhim Ahmed Ali, 1401/1981) adlı kitabı, Hanbelî doktrinindeki genel hukuk prensipleri konusunda modern bir çalışmadır. 2. Furûk. Fıkıhî mesele veya kaideler arasındaki farkları inceleyen furûk kitaplarına diğer mezheplere oranla az olmakla beraber Hanbelîler'de de rastlanmaktadır. İbn Süneyne es-Sâmerî'nin (ö. 616/1219) *el-Furûk 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Usûlü'l-fıkh, nr. 2745; Leipzig Üniversitesi

Bibliothek, nr. 389), Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Halef el-Makdisî'nin *el-Fuşûl ve'l-furûk*, Takyyüddin Abdurrahman ez-Züreyrânî'nin *İzâhu'd-delâ'îl fi'l-furûk beyne'l-mesâ'il* ve son dönem hukukçularından Abdurrahman b. Nâsir es-Sa'dî'nin (ö. 1956) *el-Kavâ'id ve'l-uşûlü'l-câmi'a* (Riyad 1985) adlı eserleri bu alandaki önemli Hanbelî kaynaklarıdır. **3. İlm-i Hilâf.** Fikhî konuları mezhepler arası mukayeseli olarak ele alan ve bir yönüyle de mezhebin müdafaasını amaçlayan ilm-i hilâf sahasında Hanbelî literatürünün ilk örneği Gulâmü'l-Hallâl'in *Kitâbü'l-Hilâf mâ'a's-Şâfi'î* adlı eseridir (İbn Ebû Ya'lâ, II, 119-127). İbn Hâmid'in, fıkıh meseleleriyle ilgili çeşitli âlimlerin görüşlerini naklettiği *Kitâbü'l-Câmi' fi'htilâfi'l-fukahâ'* adlı eserine Hanbelî kaynaklarında sıkça rastlanmaktadır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *et-Ta'liku'l-kebîr fi'l-mesâ'il-i-hilâfiyye beyne'l-e'imme* adlı kitabı bu sahanın temel eserlerindenidir (on cilt olduğu rivayet edilen kitabın İstanbul'da Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 695; Kahire'de Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, Fikhü'l-Hanbelî, nr. 140'ta hac ve alışveriş konularını ihtiva eden IV. cildi bulunmaktadır). Bu konudaki en önemli çalışmaları ise mezhebin verimli müelliflerinden Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin *el-Hilâfû'l-kebîr (el-İntişâr fi mesâ'il-i-kibâr*, "Bâbü't-çahâre", nşr. Süleyman Abdullah Süleyman el-Umeyr, Riyad 1407; "Kitâbü's-Şalât", nşr. İvaz Recâ Füreyc el-Avfî, Riyad 1408; "Kitâbü'z-Zekât", nşr. Abdülazîz b. Süleyman el-Baîmî, Riyad 1407) ve *el-Hilâfû's-şagîr (Ru'ûsü'l-mesâ'il)* adlı eserlerinin oluştuğu anlaşılmaktadır (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 687). Ayrıca Ebû'l-Vefâ İbn Akil'in *el-Müfredât*, Kâdî Ebû'l-Hüseyn İbn Ebû Ya'lâ'nın *el-Müfredât fi'l-fıkıh*, Ebû Hâzîm İbn Ebû Ya'lâ'nın *Kitâbü't-Tebşîra fi'l-hilâf*, Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin *el-İzâh ve't-tebyîn fi'htilâfi'l-e'immeti'l-müctehidin*, *el-İşrâf 'alâ mezâhibi'l-eşrâf (Kitâbü'l-İcmâ' ve'l-ihtilâf*, Halep, ts.), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *et-Taḥkîk fi eḥâdisi'l-hilâf* (nşr. Mes'ad Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî, I-II, Beyrut 1415/1994) ve *el-İnşâf fi mesâ'il-i'l-hilâf*, Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin *et-Ta'lik fi mesâ'il-i'l-hilâf* adlı eserleri, Hanbelî mezhebinin gelişimine büyük etkisi olan hilâf sahasına ait literatürü teşkil eder. **4. Cedel.** Fikhî ve kelâmî anlayışları sebebiyle İslâm hukuk tarihinde diğer mezheplerle sürekli tartışma ve mücadele içinde bulunan Hanbelî âlimleri, bu

tartışmaların usul ve erkânından bahseden cedel ilmi sahasında da çeşitli kitaplar yazmışlardır. Ebû'l-Vefâ İbn Akil'in *Kitâbü'l-Cedel 'alâ tarîkati'l-fukahâ'* adlı eseri (nşr. G. Makdisî, "Le livre de la dialectique d'Ibn 'Aqîl", *BÉO*, XX [1967], s. 119-206) bu türün klasik bir örneğidir. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsü İb-lîs'i* (nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkî, Kahire 1368/1948), Hanbelî mezhebinin temel diyalektik kitaplarından biri olarak kabul edilir. Öte yandan Ebû'l-Ferec Nâsihüddin İbnü'l-Hanbelî'nin *Kitâbü İstihrâci'l-cidâl mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (nşr. Zâhir el-Elmaî, Riyad 1981) özellikle Kur'an'ın tartışma yöntemlerini incelemiştir. Necmeddin et-Tüffî'nin *Âlemü'l-cezel fi 'ilmi'l-cidâl*'de (nşr. Wolfhart Heinrichs, Wiesbaden 1987) bu ilmin temel kitaplarından biridir. **5. el-Ahkâmü's-sultâniyye.** Devletin esas teşkilât ve idaresiyle ilgili olarak İbn Batta'nın *Mes'elletü'l-hal' (el-Hal' ve ibtâlû'l-hile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Kahire 1349/1931) adlı eseri ilk kaynaklardan sayılır. Ancak bu konuda Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *el-Ahkâmü's-sultâniyye'si* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Kahire 1357/1938; Beyrut 1403/1983; nşr. Muhammed Abdülkâdir Ebû Fâris, Beyrut 1403/1983), yalnızca Hanbelî mezhebinde değil bu alandaki bütün İslâm hukuk literatüründe müstesna bir mevkiye sahiptir. Öte yandan İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü's-şer'iyye fi işlâhi'r-râ'i ve'r-ra'iyye'si* de (Bombay 1306; Kahire 1322, 1969; nşr. Sâmî en-Neşşâr – Ahmed Zekî Atıyye, Kahire 1951, 1971) Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın eseri gibi İslâm hukukunun anayasası, idare, maliye ve ceza ile ilgili çeşitli hükümlerini kapsamakta olup Türkçe'ye ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. İbn Teymiyye'nin bu eserdeki fikirlerine dayanarak öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin yazdığı *eṭ-Ṭuruḳu'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Beyrut, ts.) özellikle ispat teorisi konusunda yoğunlaşmıştır. Yine İbn Kayyim'in gayri müslimlerin İslâm toplumdaki hakları ve sorumluluklarıyla ilgili *Ahkâmü ehli'z-zimme'si* (nşr. Subhî es-Sâlih, I-II, Beyrut 1961, 1983) kamu hukuku alanındaki önemli eserlerden biridir. **6. Hisbe.** Kur'an ve Sünnet'teki hukukî ve ahlâkî hükümlerin fertlerin şahsî hayatlarında olduğu gibi içtimai hayatta da uygulanmasına büyük önem veren Hanbelîler özellikle bid'atlarla mücadele, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker gibi konularda bazan ifrata varacak derecede ti-

tizlik göstermişlerdir. Hisbe türünün klasik kitabı ise İbn Teymiyye'nin *el-Hisbe fi'l-İslâm* adlı eseridir (nşr. Abdülazîz Rebâh, Dımaşk 1387/1967). İbn Teymiyye bu eserde velâyetin tanımını, amacını ve velâyet çeşitlerini, muhtesibin velâyetini ve görevlerini, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münkerle ilgili konuları inceledi. **7. Malî Hukuk.** Devletin gelir ve giderleri konusunda İslâm hukuk tarihinde gelişen haraç literatürü içerisinde İbn Receb'in *el-İstihrâc li-aḥkâmi'l-harâc* adlı eseri (nşr. Abdullah es-Siddîk, Kahire 1352/1934; Beyrut 1399/1979, 1982, 1985, nşr. Cündî Mahmûd Âl-i Sebhan el-Heytî, Riyad 1409/1989) önemli bir yere sahiptir. İbn Receb bu kitapta haraç vergisiyle ilgili bütün konuları sahâbe, tâbiîn, dört mezhep imamı ve başta İbn Teymiyye olmak üzere çeşitli âlimlerin görüşleri ışığında ayrıntılı bir şekilde ele alır. **8. Ferâiz.** Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin *et-Teḥzîb fi'l-ferâ'iz* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 687), İbnü'l-Cevzî'nin *es-Sırrü'l-maşûn fi'l-ferâ'iz*, İbn Süneyne es-Sâmerri'nin *el-Büstân* (İbn Receb, *ez-Zeyl*, II, 121-122), Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin *en-Nâhiż fi 'ilmi'l-ferâ'iz* ve *Bulḡatü'r-râ'id fi 'ilmi'l-ferâ'iz* adlı eserleri miras hukukuyla ilgili Hanbelî literatürünü meydana getirir.

**D) Tabakat Kitapları.** Hanbelî mezhebinin tabakat literatürü mezhebin kurucu imamı olan Ahmed b. Hanbel'in hayatı, mücadelesi ve faziletine dair yazılan kitaplarla başlatılabilir. Bu konudaki ilk eser, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih'e nisbet edilen *Siretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*'dir (nşr. Fuâd b. Abdülmün'im Ahmed, Riyad 1404/1983, 1415/1995). Aynı müellife *Mihnetü'l-İmâm Ahmed* adında bir eser de atfedilmektedir. Ayrıca bu konuda Ahmed b. Hanbel'in talebesi ve amcasının oğlu Hanbel b. İshak b. Hanbel'in *Zikru miḥneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adında bir kitabı bulunmaktadır (nşr. Muhammed Nağs, Kahire 1397/1977).

İslâm tarihinde mezhepçilik hareketinin yaygınlaşması ve meşhur kişilerin menkıbelerini yazma geleneğinin etkisiyle bilhassa Ahmed b. Hanbel'in hayatına ve mücadelesine dair geniş bir literatür meydana gelmiştir. Hallâl'in *Kitâbü Ahlâki'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XI, 185), Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *Menâkıbü'l-İmâm İbn Hanbel ve'l-İmâmi's-Şâfi'î* (Sezgin, *GAS*, I, 503), Şerîf Ebû Ca'fer el-Hâşimî'nin *Kitâbü Ba'zı feẓâ'i-*

*li Ahmed ve târihi mezâhibih*, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Kahire 1349/1931, 1399/1978; Beyrut 1393/1973, 1977; nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Ali Muhammed Ömer, Kahire 1399/1979), Abdülganî el-Cemmâî'nin *el-Mihne 'an İmâmi Ehli's-sünne ve kı'didihim ile'l-cenne* (Kahire 1932; nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Mihnetü'l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, Kahire 1407/1987), Makrîzî'nin *Menâkıbu Ahmed b. Hanbel* (Sezgin, GAS, I, 504), Bedreddin Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî'nin *el-Cevherü'l-muhasşal fi menâkıbi Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire 1407/1987) adlı eserleri sadece Ahmed b. Hanbel'in hayat ve menkıbeleri konusunda değil aynı zamanda bu mezhebin kuruluş süreci ve temel prensipleriyle döneminin tarihî olayları hakkında da önemli birer kaynaktır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in mihne olayında mâruz kaldığı sıkıntılarla ilgili olarak çağımızda W. M. Patton *Ahmad b. Hanbal and the Mihna* (Heidelberg 1897; Arapça trc. Abdülazîz Abdülhak, Kahire 1377/1958), Ali Abdülhak *Ahmed b. Hanbel ve'l-mihne* (Kahire 1958), Muhammed Ebû Zehre *İbn Hanbel hayâtühû ve 'aşruhû, ârâ'ühû ve fıkhuh* (Kahire 1981; Türkçe trc. Osman Keskiöğlü, Ankara 1404/1984), Mustafa eş-Şek'a *el-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Kahire-Beyrut 1404/1984), Ahmed Abdülcevâd ed-Dümî *Ahmed b. Hanbel beyne mihneti'd-dîn ve mihneti'd-dünyâ* (Beyrut, ts.) adıyla çeşitli eserler kaleme almışlardır.

Diğer taraftan kurucu imam dışıında Hanbelî mezhebi tarihinde en büyük canlılığı ve yenileşmeyi sağlayan İbn Teymiye ve Muhammed b. Abdülvehhâb gibi bazı kişilerin hayatıyla ilgili olarak da eserler yazılmıştır. Şemseddin Muhammed b. Abdülhâdî el-Makdisî'nin *el-'Ukûdü'd-dürriyye fi menâkıbi Şeyhilislâm Ahmed İbn Teymiyye* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Kahire 1356/1938), Mer'î b. Yûsuf el-Kermî el-Makdisî'nin *el-Ke-vâkibü'd-dürriyye fi menâkıbi İbn Teymiyye* (Kahire 1329/1911; nşr. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut 1406/1986), Abdullah es-Sâlih el-Useymîn'in *eş-Şeyh Muhammed b. 'Abdilvehhâb hayâtühû ve fikruh* (Riyad 1412/1992), Mahmûd Avad'ın *Muhammed b. 'Abdilvehhâb* (Kahire 1971) ve Abdülhalîm el-Cündî'nin *el-İmâm Muhammed b. 'Abdilvehhâb ev intişârü'l-menheci's-selefi*

(Kahire 1978) adlı eserleri bunların başlıcalarıdır.

Menâkıb türündeki bu eserler dışıında Hanbelî âlimlerinin hayatını anlatan tabakat kitapları bulunmaktadır. Bu konuda ilk eseri mezhebin doktrinini derleyen Hallâl'in yazdığı anlaşılmaktadır. Bazı parçaları günümüze ulaşmış olan bu eserin adı *Tabakâtü aşâbi Ahmed*'dir (Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye, nr. 106). Ancak mezhep âlimleri hakkında klasik anlamda ilk tabakat kitabı Ebû'l-Hüseyn İbn Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Tabakâtü'l-Hanâbile*'sidir (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, I-II, Kahire 1952). Eserine aldığı âlimleri altı tabakaya ayıran İbn Ebû Ya'lâ birinci tabakada Ahmed b. Hanbel'i ve arkadaşlarını, öğrencilerini veya ondan herhangi bir mesele, hadis ya da olayı nakledenleri, ikinci tabakada İmam Ahmed'in öğrencilerinin öğrencilerini yani ikinci nesli anlatır ve diğer tabakalar da bu şekilde devam eder. Eseri Şerefeddin Abdürrahîm b. Abdullah el-Bağdâdî *Muhtasarü Tabakâti'l-Hanâbile* (Kehhâle, V, 207) adıyla kısaltmış ve kendisi de bazı ilâvelerde bulunmuş, kitap ayrıca Muhammed b. Abdülkâdir el-Ca'ferî en-Nablusî tarafından aynı adla ihtisar edilmiştir (nşr. Ahmed Ubeyd, Dımaşk 1350). İbn Receb de Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın bu eserine *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile* adıyla bir zeyil yazmıştır (nşr. M. Henri Laoust – Sâmi ed-Dehhân, Dımaşk 1370/1951; nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, I-II, Kahire 1952-1953; Beyrut, ts.). Abdürrezzâk b. Süleyman b. Ebû'l-Kermî bu zeyil *Muhtasarü Zeyli Tabakâti'l-Hanâbile* adıyla kısaltmıştır. İbn Receb'in eseri üzerine İbnü'l-Mibred *Zeylû İbn 'Abdilhâdî 'alâ Tabakâti İbn Receb* (Riyad 1408/1988) adıyla bir ilâve yazmıştır. İbn Humeyd ise İbn Receb'in bu kitabına *es-Suhubü'l-vâbile 'alâ darâ'ihi'l-Hanâbile* adında yeni bir zeyil yazarak (Brockelmann, GAL Suppl., II, 812; Patna, Khuda Bakhsh Oriental Public Library, nr. 3468) 751 (1350) tarihinden kendi zamanına kadar yaşamış olan Hanbelî âlimlerini anlatmıştır. İbrâhim en-Necdî ez-Zübeyrî, İbn Humeyd'in bu eseri üzerine *es-Sâbile fi'z-zeyl 'ale's-Suhubi'l-vâbile* adıyla bir zeyil kaleme almıştır.

Ebû'l-Ferec Nâsihüddin İbnü'l-Hanbelî, *el-İstis'âd bi-men lakitü min şâlihi'l-'ubbâd fi'l-bilâd* adlı eserinde (nşr. İhsan Abbas, *Şezerât min kütübün mefkûde fi't-târih*, Beyrut 1988, s.177-205) çağdaşı bulunan elli âlimin tercüme-i hâlini anlatmış ve bu kitap başta İbn Receb ol-

mak üzere daha sonra gelen müellifler için önemli bir kaynak olmuştur.

Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin *Mezâhibü'l-fukahâ'*, Muhammed b. Abdülkavî el-Merdâvî'nin *Tabakâtü'l-Hanâbile* (*Hediyetü'l-'ârifîn*, II, 139), Muhibbüddin Ahmed et-Tüsterî'nin *Tabakâtü'l-Hanâbile*, İzzeddin el-Askalânî'nin on dört cilt olduğu rivayet edilen *e't-Tabakâtü'l-küb-râ'sı* ile bunu ihtisar ederek üç cilt halinde yazdığı *e't-Tabakâtü'l-vüştâ* ve daha sonra bunu da kısaltarak tertip ettiği *e't-Tabakâtü's-suğrâ* (Sehâvî, *ez-Zeyl 'alâ Ref'i'l-İsr*, s. 29) adındaki eserlere ise sadece biyografi kitaplarında rastlanmaktadır.

Ebû İshak Burhâneddin İbn Müflih'in *el-Mağsadü'l-erşed fi zikri aşâbi'l-İmâm Ahmed* (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, I-III, Riyad 1410/1990), İbnü'l-Mibred'in *el-Cevherü'l-münaqqad fi tabakâti müte'ahhiri aşâbi Ahmed* de (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Kahire 1406/1985) Hanbelî tarihiyle ilgili klasik kaynaklardır. Yine Ebû'l-Yümn el-Uleymî'nin *el-Menhecü'l-aahmed fi tabakâti aşâbi'l-İmâm Ahmed* adlı eseri (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-II, Kahire 1963-1965; Beyrut 1403/1983), İbn Receb'in tabakatının zeyli niteliğinde olup 900 (1494) yılına kadar gelen kişileri tarih sırasına göre anlatmaktadır. Uleymî bu eserini *ed-Dürrü'l-münaqqad fi aşâbi'l-İmâm Ahmed* adıyla ihtisar etmiştir (Halep, ts., Mektebetü'l-Ahmediyye, nr. 246). Kemâleddin Muhammed b. Muhammed Şerîf el-Gazzî, Uleymî'nin *el-Menhecü'l-aahmed*'ine *en-Na'tü'l-ekmel li-aşâbi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adıyla bir zeyil yazarak (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız – Nizâr Abaza, Dımaşk 1402/1982) onu 1207 (1793) yılına kadar getirmiş, eserin nâşirleri de aynı metotla bu tarihten 1400 (1980) yılına kadar yaşayan meşhur Hanbelîler'in tercüme-i hâllerini ilâve etmişlerdir. Muhammed Cemîl b. Ömer eş-Şattî (ö. 1959), Uleymî'nin *el-Menhecü'l-aahmed*'i ile Gazzî'nin *en-Na'tü'l-ekmel*'inden bazı kişilerin biyografilerini alıp kendi çağdaşı olan bir kısım âlimleri de ekleyerek *Muhtasarü tabakâti'l-Hanâbile* adıyla neşretmiştir (Dımaşk 1339/1920; nşr. Fevâz ez-Zümrelî, Beyrut 1406/1986).

İbn Duveyyân (ö. 1935), *Ref'u'n-nikâb 'an terâcimi'l-aşâb* adlı kitabında (Abdullah b. Abdurrahman el-Bessâm, I, 144) mezhebin başlangıcından Muhammed

b. Abdülvehhâb zamanına kadar yaşayan âlimlerin hayatlarını, Abdurrahman b. Abdüllatif Âlû's-Şeyh de 'Ulemâ'ü'd-da' ve adıyla kaleme aldığı eserinde (Kahire 1386/1966), özellikle Vehhâbî hareketi içinde yer alan veya bu hareketten sonra yetişen Hanbelî âlimlerinin biyografilerini anlatmıştır.

E) Mezhep Hakkında Yapılan Çalışmalar. Hanbelî mezhebinin gerek tarihine gerekse fikhî ve kelâmî görüşlerine dair İslâm dünyasında ve Batı'da birçok çalışma yapılmaktadır. İslâm dünyasındaki çalışmalar genellikle Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye ve Muhammed b. Abdülvehhâb gibi imamların veya mezhebe mensup âlimlerin eserlerini tahkik veya herhangi bir konudaki görüşlerini tesbit çerçevesinde olmaktadır. Bu tür neşirlerin birçoğu yukarıda zikredilmiştir. Ancak bunlardan özellikle Abdülkâdir Bedrân'ın Hanbelî mezhebinin kuruluşu, tarihi ve literatürü hakkında bir giriş olarak yazdığı *el-Medhâl ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eserin (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut 1405/1985) müstesna bir mevki vardır. Bunun dışında Muhammed Ahmed Ali Mahmûd'un *el-Hanâbile fî Bağdâd* (Beyrut 1406/1986), Ahmed Bükeyr Mahmûd'un *İshâm fî târihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî* (Beyrut 1411/1990), Abdülazîz b. Abdurrahman es-Saîd'in *İbn Kudâme ve âşâruhü'l-uşûliyye* (Riyad 1408/1987), Sâlih b. Abdülazîz Âlû Mansûr'un *Uşûlü'l-fıkh ve İbn Teymiyye*, Sâlim Ali es-Sekaffî'nin *Mefâtihu'l-fıkhî'l-Hanbelî ve Mustalahâtü'l-fıkhî'l-Hanbelî* (Kahire 1401/1981) gibi eserleri de anılabilir. Öte yandan Suûd b. Abdullah el-Fenisân *Âşârü'l-Hanâbile fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde (Riyad 1989) Ahmed b. Hanbel'den Abdülazîz b. Râsîd'e (ö. 1403/1982) kadar 120 Hanbelî müellifin kısaca biyografilerini ve tefsirle ilgili kitaplarını zikreder ki bu eser son dönem Hanbelî âlimlerine yer vermesi bakımından ayrı bir önem taşır.

Batı'da Hanbelî mezhebinin doktrin ve tarihiyle ilgili birçok çalışma yapılmaktadır. Bunların başında M. Henri Laoust ve George Makdisî'nin eserleri gelmektedir. H. Laoust'un çalışmaları arasında "Le réformisme des salafiya" (*REI* [1932], s. 175-224); "Quelques opinions sur la théodicée d'Ibn Taimiya" (*Mélanges Maspero*, III, Le Caire 1937, s. 431-438); "Une risala d'Ibn Taimiya sur le serment de répudiation" (*BÉO*, VII [1937-1938], s.

215-236); *Contribution à une étude de la méthodologie canonique d'Ibn Taimiya* (Le Caire 1939, Arapça trc. Muhammed Abdülazîm Ali – Mustafa Hilmi, *Naẓariyyâtü Şeyhilislâm İbn Teymiyye fî-siyâseti ve'l-ictimâ'*, I-II, Kahire 1396/1976); *Essais sur les doctrines sociales et politiques d'Ibn Taimiya* (Le Caire 1939); "La bioographie d'Ibn Taimiya d'après Ibn Katîr" (*BÉO*, X [1943], s. 115-162); *Le traité de droit public d'Ibn Taimiya* (İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü's-şerfiyye*'sinin Fransızca tercümesi, Damas 1948); *Le précis de droit d'Ibn Qudâma* (Damas 1950); *L'histoire des hanbalites d'Ibn Ragab* (İbn Receb'in *eż-Zeyl'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*'sinin edisyon kritiği, Sâmî ed-Dehhân ile birlikte, Damas 1951); "Les premières professions de foi hanbalites" (*Mélanges Louis Massignon*, III [1957], s. 7-35); *La Profession de foi d'Ibn Batta traditionniste et juriconsulte musulman d'école hanbalite mort en Irak à Ukkbara 387/997* (Damas 1958; Paris 1959); "Le Hanbalisme sous le califat de Bagdad (241-656/856-1258)" (*REI*, XXVII [1959], s. 67-128); "Le Hanbalisme sous les Mamlouks bahrides" (*REI*, XXVIII [1960], s. 1-71); "Une fetwâ d'Ibn Taimiya sur Ibn Thumart" (*BIFAQ*, LIX [1960], s. 158-184); "Les agitations religieuses à Bagdad aux IV<sup>e</sup> et V<sup>e</sup> siècles de l'hégire" (*Islamic civilisation: 950-1150*, ed. D. S. Richards, Oxford 1973, s. 169-185); "L'influence d'Ibn Taymiyya" (*Islam: Past Influence and Present Challenge* [Mélanges W. Montgomery Watt], Edinburgh 1979, s. 15-33) gibi eser ve makalelerle çeşitli ansiklopedilerde Hanbelî mezhebine mensup birçok âlime dair maddeleri bulunmaktadır.

George Makdisî'nin eserleri arasında *Ibn Qudâma's Censure of Speculative Theology* (Norfolk 1985); "L'isnad initiatique soufi de Muwaffak ad-Dîn İbn Qudâma" (*Religion, Law and Learning in Classical Islam*, Norfolk 1991, VI, 88-96); "İbn Taimiya: A Süfi of the Qâdiriya Order" (*AJAS*, I [1974], s. 118-129); "No-veaux détails sur l'affaire d'Ibn 'Aqîl" (*Mélanges Louis Massignon*, III, 91-126); "The Hanbeli School and Sufism" (*Religion, Law and Learning in Classical Islam*, V, 115-126); *İbn 'Akîl et la résurgence de l'Islam traditionaliste au XI<sup>e</sup> siècle (V<sup>e</sup> siècle de l'hégire)* (Damas 1963) vb. kitap ve makaleler dışında Hanbelî mezhebiyle ilgili çeşitli ansiklopedi maddeleri bulunmaktadır. Bunlara

ilâve olarak XIX ve XX. yüzyıl Ortadoğu ve Arap yarımadası tarihi ve Vehhâbî hareketi konusunda veya İbn Kudâme, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimlerin hayatı ve görüşleriyle ilgili olarak İslâm dünyasında ve Batı'da yapılan araştırma ve yayınlar da Hanbelî mezhebinin tarihî seyrine ve doktrininin gelişimine farklı açılardan ışık tutmaktadır.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Tirmizî, "Büyü", 12, 14; İbn Mâce, "Ahkâm", 17; Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehimyye* ('Akkâ'idü's-selef içinde), s. 72, 91-92, 278-295, 309-315, 407-408; Sâlih b. Ahmed, *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Fazlurrahman Dîn Muhammed), Delhi 1408/1988, I, 61; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Züheyr Şâviş), Beyrut 1988, s. 438-439; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 219-230, 494-527; Taberî, *İhtilâfü'l-fukahâ'* (nşr. F. Kern), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), s. 8-12; Eş'arî, *el-İbâne* (Fevkiyye), s. 37; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 37, 119-121, 179; Abdülvahid b. Abdülazîz et-Temimî, *İ'tikâdü'l-İmâmi'l-münbel Ebi 'Abdillâh Ahmed b. Hanbel* (İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile* içinde), II, 293-308; Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1403/1983, s. 11-18; a.mlf., *el-'Udde fi usûli'l-fıkh* (nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârek), Riyad 1993, I-V, tür.yer.; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 354; II, 256; IV, 412-424; V, 112-113; IX, 375-376, 464-468; X, 371-375, 459-460; XIII, 274, 313-314; Ebû'l-Yüsr Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn* (nşr. H. Peter Linnss), Kahire 1963, s. 253; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, I, 9-55; Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh* (nşr. Müfîd M. Ebû Amşe), Mekke 1985, I-V, tür.yer.; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, tür.yer.; İbn Asâkir, *Tebtinü kezîbi'l-müfterî*, s. 349-352, 413; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Kahire 1979, tür.yer.; a.mlf., *el-Muntazam* (Atâ), IX, 199-193, 204; XVI, 278-279; XVII, 152; a.mlf., *Şifâtü's-şafve*, IV, 179; İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir* (nşr. Abdülkerîm b. Ali en-Nemle), Riyad 1415/1994, I-III, tür.yer.; a.mlf., *Tahrîmü'n-nazar fî kütübi ehli'l-ke'lâm* (nşr. G. Makdisî), Norfolk 1985, s. 5-7; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), I, 678-679; II, 954; III, 613; IV, 254; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 201; II, 323; VIII, 204, 307-308, 378; IX, 190; X, 52, 546; XI, 320-321; a.mlf., *el-Lübâb*, I, 133; II, 413-414; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Cenân Celîl Muhammed), [baskı yeri yok], 1990 (ed-Dârü'l-Vataniyye), I, 238, 264; VIII, 255-262, 267, 627, 700; Nevevî, *Kırk Hadîs* (trc. Ahmed Naîm), Ankara 1985, s. 40-41; İbn Hamdân, *Şifâtü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî* (nşr. M. Nâsirüddîn el-Elbânî), Beyrut 1404/1984, s. 16-25, 85-115; Tûfî, *Risâle fî'l-meşâlihi'l-mürsele* (*Mecmû'ü resâ'il fi usûli'l-fıkh* içinde, nşr. Cemâleddin el-Kâsimî), Beyrut 1906, s. 37-70; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, VIII, 369-370; X, 488, 516; a.mlf., *el-İklîl fî'l-müteşâbih ve'l-te'vîl* (a.e. içinde), XIII, 270-314; a.mlf., *el-Müsevvede*, Kahire 1983, s. 283-285, 330-331, 401-405; Zehebî, *el-İber*, II, 171; III, 29, 34-35, 129; IV, 78-79, 112, 138, 161; a.mlf., *A'lâmü'n-nübela'*, I-XXIII, tür.yer.; İbn Kayyim

el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkıfîn*, I-IV, tür.yer.; Safedî, *el-Vâfi*, II, 116, 161-162, 270-272; III, 7-8, 37; VII, 15, 175; XII, 146-147; XVIII, 240; Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân* (Cubûrî), II, 450, 481, 615; III, 344-346, 350; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), II, 27-63, 118-120; III, 117, 124-125; IV, 25, 234-235, 273, 350; VI, 123, 163, 172, 390-391; VII, 161-162, 178, 184; VIII, 217-238; İbn Kesir, *el-Bidâye*, I-XIV, tür.yer.; Ebû Abdullah İbn Müfiih el-Makdisî, *Kitâbü'l-Fürûc* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Beyrut 1405/1985, I, 8-9, 64-70; İbn Receb, *el-Kavâ'id fi'l-fihî'l-İslâmî* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire 1972, tür.yer.; a.mlf., *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Beyrut ts. (Dârü'l-Ma'rife), tür.yer.; İbnü'l-Lehâm, *el-Muhtasar fi usûli'l-fikh* (nşr. M. Mazhar Bekâ), Dimaşk 1400/1980, s. 58-75, 160-166; İbn Haldûn, *Mu'kaddime*, III, 1017; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 144-160, 373; II, 154-157, 428; III, 400, 421-422; IV, 21-23, 132; V, 30; a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, IV, 112-115; a.mlf., *Tehzîbü'l-Tehzîb*, I, 72-76; V, 142-143; VI, 230-244; IX, 31-34; a.mlf., *İnbâ'ü'l-gumr*, I, 460; II, 150, 496; III, 463; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, I-XII, tür.yer.; Ebû İshak İbn Müfiih el-Makdisî, *el-Makşadü'l-erşed* (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Riyad 1410/1990, I, 9-35, 236-238; II, 60-62, 110, 126-127; III, 105-110; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Beyrut 1387/1957, XII, 46, 48, 240-266; a.mlf., *Taşihü'l-Fürûc* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Beyrut 1405/1985, I, 64-68; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, I, 152-153, 167; II, 207; V, 225-227, 239; a.mlf., *ez-Zeyl 'alâ Ref'i'l-İşr* (nşr. Cûde Hilâl - M. Mahmûd Subh), Kahire 1966, s. 29; Uleymî, *el-Menhecü'l-aḥmed* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd - Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1403/1983, I, 46, 51-109, 191, 193, 250; II, 68-75, 128-142, 190-194, 233, 332-362; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 74-80; II, 29-126; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr* (nşr. Muhammed ez-Zühaylî - Nezhîhi Hamîd), Dimaşk 1982, I, 12, 322, 419; II, 214, 227, 237, 246, 253, 264, 272; Gazzî, *el-Kevâ-kibü's-sâire*, III, 215-216; *Keşfü'z-zunûr*, I-II, tür.yer.; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I-VIII, tür.yer.; İbnü'l-Gazzî, *en-Na'âtü'l-ekmel* (nşr. M. Mutî' el-Hâfîz - Nizâr Abaza), Dimaşk 1402/1982, s. 352-354, 356-359, 372-374, 411-413, 431-433; İbn Gannâm, *Târihu Necd* (nşr. Nâsirüddin el-Esed), Kahire 1405/1985, s. 64-97, 136, 203; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâilî*, I, 63-72, 328, 446; II, 108-109, 143-146; Osman İbn Bîşr, *Ünvânü'l-mecd fi târihi Necd*, Riyad, ts. (Mektebetü'r-Riyâdî'l-hadise), I, 6-16, 45, 85; Ahmed b. Zeynî Dahlân, *ed-Dürerü's-seniyye fi'r-reddi 'ale'l-Vehhâbiyye*, Kahire 1985, s. 147-167; Muhammed eş-Şattî, *Muhtasar Tabakâti'l-Hanâbile* (nşr. Fevâz ez-Zemerlî), Beyrut 1406/1986, tür.yer.; Eyüb Sabrî, *Târih-i Vehhâbiyyân* (nşr. Süleyman Çelik), İstanbul 1992, tür.yer.; Cevdet, *Târih*, II, 60; VI, 100-124, 292; VII, 152, 182-216, 230, 260; Mahmûd Şükri el-Âlûsî, *Târihu Necd*, Kahire 1925, s. 6-89; W. M. Patton, *Aḥmad Ibn Ḥanbal and the Mihna*, Heidelberg 1897, tür.yer.; Serkis, *Mu'cem*, I, 89-90, 358, 599; Ahmed Teymur Paşa, *Nazratün târihiyye fi huşûli'l-meğâhibi'l-erba'a*, Kahire 1351, s. 40-41; Brockelmann, *GAL*, I, 183, 193-194, 335, 398, 437-438, 502, 557-558, 659-666, 689; II, 125-130, 264-265, 424, 512; *Suppl.*, I, 129-

130, 176, 210, 281, 309-311, 360, 605-607, 619, 686-689, 914-920; II, 37, 41-42, 119-128, 283-284, 403, 447-448, 531, 812; İzzâhu'l-meknûn, I, 55, 155, 330; II, 69, 77, 122, 148, 172, 196, 287, 296, 308, 318, 329, 353, 425, 493, 549, 678; H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, Chicago 1947, s. 14, 35-38; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 21, 339, 459, 508, 524, 527, 544, 558, 560, 570, 577, 638, 695, 736; II, 57, 139, 151, 162, 167, 350, 476, 481, 520-521, 555; Kehlâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, I-XV, tür.yer.; S. de Beaucueil, *Khawâdj 'Abdullâh Anşârî*, Beyrut 1965, s. 19-145; a.mlf., "al-Anşârî al-Harawî", *ElP* (İng.), I, 515-516; R. B. Winder, *Saudi Arabia in the Nineteenth Century*, New York 1965, s. 60-95; H. Laoust, *Les schiemes dans l'Islam*, Paris 1965, s. 266-276; a.mlf., *Pluralismes dans l'Islam*, Paris 1983, bl. XIII-XV, s. 1-134, 385-434; a.mlf., "La bibliographie d'Ibn Taymiyya d'après Ibn Kathîr", *BEO*, IX (1942-43), s. 115-162; a.mlf., "Le Hanbalisme sous le califat de Bagdad (241-656/856-1258)", *REI*, XXVII (1959), s. 67-128; a.mlf., "Le Hanbalisme sous les Mamlouks bahrides", a.e., XXVIII (1960), s. 1-71; a.mlf., "Aḥmad b. Ḥanbal", *ElP* (İng.), I, 272-277; a.mlf., "Ḥanâbila", a.e., III, 158-162; a.mlf., "İbn 'Abd al-Wahhâb", a.e., III, 677-679; a.mlf., "İbn Taymiyya", a.e., III, 951-955; Sezgin, *GAS*, I, 132, 140, 143, 502-516, 592; Hüseyin Halef eş-Şeyh Hazâl, *Târihu'l-Cezireti'l-Arabiyye fi 'aşri's-Şeyh Muhammed b. 'Abdilvehhâb*, Beyrut 1968, s. 157-164, 263-271; a.mlf., *Ḥayâtü's-Şeyh Muhammed b. 'Abdilvehhâb*, Beyrut 1391/1971, s. 55-205; Enver el-Cündî, *Terâcimü'l-a'lâmî'l-mu'âşirin fi'l-âlemi'l-İslâmî*, Kahire 1970, s. 393-400; H. Mason, *Two Statesman of Medieval Islam: Vizir Ibn Hubayra and Caliph an-Nasir li Din Allah*, Paris 1972, s. 13-66; Abdülvehhâb Hallâf, *Meşâdirü't-teşri'ü'l-İslâmî fi mâ lâ naşsa fih*, Küveyt 1972, s. 89, 99; M. Esad Kılıçer, *İslâm Fihhında Re'yu Tarafatları*, Ankara 1975, s. 28-34, 45-48; Muhammed Edib Galîb, *Mihnâbârî'l-Hicâz ve Necd fi târihi'l-Ceberti*, Riyad 1395/1975, s. 87-110, 123-203; Abdulmunim Shakir, *Saudi Arabia*, New York 1976, s. 4-15; Abdullah b. Abdurrahman el-Bessâm, *'Ulema'ü Necd hilâle sitteti kurrân*, Mekke 1398, I, 25-98, 144; Selâhaddin el-Müneccid, *Mu'cemü'l-mü'errihî-ne'd-Dimaşkiyyin*, Beyrut 1978, s. 78, 325-326; Hüseyin Hasan, *A'lâmü Temîm*, Beyrut 1980, s. 497-498; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 7-8, 10-11, 80-85, 119-122; Âyide İbrâhim Nusayr, *el-Kütübü'l-'Arabiyyetü 'illefi nü-şiret fi Mişr beyne 'amey 1926-1940*, Kahire 1980, s. 56-57; Subhî Mahmesânî, *el-Evdâ'u't-teşri'iyye*, Beyrut 1981, s. 126; Samiha Sabari, *Mouvements populaires à Bagdad à l'époque 'abbasside. IX<sup>e</sup>-XI<sup>e</sup> siècles*, Paris 1981, s. 112-120; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 70, 131-152, 179-180, 363-371; M. Ebû Zehre, *İbn Ḥanbal*, Kahire 1981, s. 162, 307-316, 324-326; I. Goldziher, *Zâhirîler* (trc. Cihad Tunç), Ankara 1982, s. 21, 112; a.mlf., "Zur Geschichte der hanbalitischen Bewegungen", *ZDMG*, LXII/1 (1908), s. 1-28; a.mlf., "Ahmed", *IA*, I, 170-173; Ahmed M. ed-Dubeyb, *Âşârü's-Şeyh Muhammed b. 'Abdilvehhâb*, Riyad 1402/1982, tür.yer.; Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-baḥşi'l-İlmî*, Mekke 1983, s. 368-380; a.mlf., *el-Fikrü'l-uşûli*, Cidde 1984,

s. 368-380, 485-486; J. H. Escovitz, *The Office of Qādî al-Quḍāt in Cairo under the Bahrî Mamlûks*, Berlin 1984, s. 42-47; Mustafa eş-Şek'a, *el-İmâm Ahmed b. Ḥanbel*, Beyrut 1404/1984, tür.yer.; Abdülkâdir Bedrân, *el-Medḥal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Ḥanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1405/1985, tür.yer.; G. Makdisî, *Ibn Qudâma's Censure of Speculative Theology*, Norfolk 1985; a.mlf., *History and Politics in Eleventh-Century Baghdad*, Norfolk 1990, bl. III, s. 91-126; a.mlf., *Religion, Law and Learning in Classical Islam*, Norfolk 1991, V, 115-126; VI, 88-96; VII, 118-129; VIII, 1-56; a.mlf., "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad", *BSOAS*, XXIV (1961), s. 1-56; a.mlf., "Ḥanâbilâh", *ER*, VI, 178-188; R. Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1328*, Beckenham 1986, s. 1-151; İhsan Abbas, *Şezerât min kütübün mefkûde fi't-târih*, Beyrut 1988, s. 177-205; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 247 vd.; Mustafa Ahmed Zerkâ, *el-İstislah ve'l-meşâlihi'l-mürsele*, Dimaşk 1988, s. 37; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 109, 113-120, 163-176; a.mlf., "Ahmed b. Hanbel", *DIA*, II, 80-82; a.mlf., "Fikih", a.e., XIII, 1-14; Abdullah b. Ali es-Sübey'î, *ed-Dürü'l-münadḍad fi esmâ'i kütübî mezhebi'l-İmâm Ahmed* (nşr. Cäsım ed-Devsirî), Beyrut 1410/1990, tür.yer.; Abdullah es-Sâlih el-Useymin, *eş-Şeyh Muhammed b. 'Abdilvehhâb*, Riyad 1412/1992, s. 25-111; İsmâil Sâlim Abdül'âl, *el-Baḥsü'l-fikhî*, Kahire 1412/1992, s. 236-245; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, I, 269-296; II, 224-230; Ali Ashraf, "The Wahabi Movement and the British", *Khuda Bakhsh Lectures Indian and Islamic*, Patna 1993, I, 411-424; Cezzâr, *Medâhilü'l-mü'ellifin*, I, 540; II, 961-962, 1029-1030, 1051; III, 1244-1245, 1497-1498, 1590-1591, 1628-1629; Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisi-ne Tahsis*, Ankara 1996, s. 155-163; S. M. Zwemer, "The Wahâbîs, Their Origin, History, Tenets and Influence", *Journal of the Transactions of the Victoria Institute*, XXXIII, London 1901, s. 311-333; D. G. Hogarth, "Wahabism and British Interests", *Journal of the British Institute of International Affairs*, IV, London 1925, s. 70-81; Michaux-Bellaire, "Le Wahhabisme au Maroc", *Bulletin du comité d'études historiques et scientifiques de l'Afrique française supplément*, I, Paris 1928, s. 489-492; M. Mustafa Ziada, "The Fall of the Mamluks 1516-1517", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, VI, Kahire 1942, s. 1-41; L. Massignon, "La survie d'al-Hallâj, tableau chronologique de son influence après sa mort", *BEO*, II (1945), s. 131-143; J. Chabbi, "Fuḍayl b. 'Iyâd, un précurseur du Hanbalisme (187/803)", a.e., XXX (1978), s. 331-345; Yusuf Ziya Yürükan, "Vahhabîlik", *AÜİFD*, XXVII (1953), s. 51-67; A. J. Arberry, "A Ḥanbalî Tract on the Eternity of the Qur'an", *IQ*, III/1 (1956), s. 16-41; M. S. Zaharaddin, "Wahhabism and Its Influence Outside Arabia", a.e., XXIII/3 (1979), s. 146-157; Maffizullah Kabir, "Administration of Justice during the Buwayhid's Period (A.D. 946-1055)", *IC*, XXXIV (1960), s. 14-21; G. J. L. Soulie, "Formes et action actuelle du Wahabisme", *l'Afrique et l'Asie*, LXXIV, Paris 1966, s. 3-10; John O. Voll, "The Non-Wahhâbi Ḥanbalîs of Eighteenth Century Syria", *Isl*, XLIX/1 (1972), s. 277-291;

a.mlf., "Wahhâbism and Mahdism: Alternative Styles of Islamic Renewals", *Arab Studies Quarterly*, IV, Belmont 1982, s. 110-126; Ziauddin Ahmed, "Some Aspects of the Political Theology of Ahmad b. Hanbal", *IS*, XII/1 (1973), s. 53-66; Muhammad al-Faruque, "The Development of the Institution of Madrasah and the Niẓamiyah of Baghdad", a.e., XXVI/3 (1987), s. 253-263; Ibrahim Hafsi, "Recherches sur le genre 'tabaqât' dans la littérature arabe", *Arabica*, XXIV/1, Leiden 1977, s. 1-41; Aziz al-Azme, "Orthodoxy and Hanbalite Fideism", a.e., XXXV/3 (1988), s. 253-266; Muhammad Mohar Ali, "Impact of the Salafia Movement on the South Asian Subcontinent", *Mecelletü Külliyyeti'l-'ulûmî'l-ictimâ'iyye*, IV, Riyad 1980, s. 3-15; G. Leiser, "Hanbalism in Egypt before the Mamlûks", *St. I*, LIV (1981), s. 155-181; S. A. Spectorsky, "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh", *JAOS*, CII (1982), s. 461-465; A. Layish, "Saudi Arabian Legal Reform as a Mechanism to Moderate the Wahhâbi Doctrine", a.e., CVII/2 (1987), s. 279-392; Şâkir Mustafa, "Âlû kudâmeti's-şâlihîyye", *Havliyyâtü Külliyyeti'l-âdâb*, III/14, Küveyt 1402/1982, s. 7-116; Ziaul Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *HI*, VIII/3 (1985), s. 69-90; Sheikh M. Safiullah, "Wahhâbism: A Conceptual Relationship Between Muḥammad Ibn 'Abd al-Wahhâb and Taqiy al-Din Ahmad Ibn Taymiyya", a.e., X/1 (1987), s. 67-83; J. Drory, "Hanbalis of the Nablus Region in the Eleventh and Twelfth Centuries", *AAS*, XXII (1988), s. 103-106; Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, "el-Mezhebü'l-Hanbelî, menhecühü'l-fikhî ve eşhürü ricâlih", *ed-Dirâsetü'l-İslâmiyye*, XXIII/2, İslâmâbâd 1988, s. 5-29; Abdullah M. Ali, "Mu'cemü mâ ellefehü 'ulemâ'ü'l-ümme'ti'l-İslâmiyye li'r-ed'alâ hurâfâtî'd-da'veti'l-Vehhâbiyye", *Türâşünâ*, XVII, Kum 1409, s. 146-178; E. M. Siriyeh, "Wahhâbis, Unbelievers and the Problems of Exclusivism", *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, XVI/2, Oxford 1989, s. 123-132; W. Madelung, "The Vigilante Movement of Sahl b. Salâma al-Khurâsâni and the Origins of Hanbalism Reconsidered", *JTS*, XIV (1990), s. 331-337; Khaliq Ahmad Nizami, "The Impact of Ibn Taimiyya on South Asia", *Journal of Islamic Studies*, I/1, Oxford 1990, s. 120-149; C. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours années 1987 à 1994", *MIDEO*, XX (1991), s. 393, 485-588; XXI (1993), s. 501-503; XXII (1995), s. 271-396; M. Cook, "On the Origins of Wahhâbism", *JRAS*, III/2 (1992), s. 191-202; Ahmad Amin, "Muḥammed b. Abdilvehhâb", *Etudes arabes dossiers*, sy. 82, Roma 1992, s. 6-31; Necmeddin el-Hintâtî, "Muḥâvele li-neşri'l-mezhebi'l-Hanbelî bi-l-frîkiyye havâliye muntaşîfî'l-karn III/IX", *IBLA*, LVII/173 (1994), s. 91-106; K. V. Zetterstéen, "Büveyhîler", *IA*, II, 843-845; Mütteba İlgürel, "Türkler (Osmanlılar)", a.e., XII/2, s. 321-342; M. Hashim Kamali, "Madhab", *ER*, IX, 68-69; Cl. Cahen, "Buwayhids", *EP* (İng.), I, 1350-1357; Y. Linant De Bellefonds, "İstüşâb", a.e., IV, 269; P. M. Holt, "Mamlûks", a.e., VI, 321-325; J. H. Kramers, "Oḥmânî", a.e., VIII, 195-202; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 82-87; Ahmet Özel, "Fıkıh", a.e., XIII, 18-20; Beşşâr Avvâd Ma'rûf, "Ahmed b. Hanbel", *Mevsû'atü'l-ḥadâretü'l-İslâmiyye*, Amman 1993, s. 349-356.



FERHAT KOCA

## HANBELİZÂDE MUHAMMED ŞÂKİR

(bk. MUHAMMED ŞÂKİR,  
Hanbelizâde).

## HANCİÇ, Mehmet (1906-1944)

Son dönem İslâm âlimlerinden.

16 Aralık 1906'da Saraybosna'da doğdu. Babası, Hancîç ailesine mensup tanınmış kişilerden Muhamedaga'dır. İlk öğrenimini Saraybosna'da tamamladıktan sonra 1926'da İlahiyat Lisesi'ni (Şeriatska Gimnazija) bitirdi. Aynı yıl Kahire'ye giderek Ezher Üniversitesi'ne girdi. 1931 yılında mezun olunca babası ile birlikte hac farzını yerine getirerek Sarabosna'ya döndü. Ertesi yıl Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde stajyer hoca ve idare heyeti başkanı olarak göreve başladı. 1937 yılına kadar sürdürdüğü bu görevden sonra Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'ne birinci kütüphaneci ve ardından da müdür tayin edildi. Bu sırada kütüphanenin 2000'in üzerinde kitabı kapsayan bir katalogunu hazırladı. 1939'da kütüphanedeki görevine ek olarak Saraybosna Yüksek İlahiyat Okulu'nda (Viša Islamska Šerijatsko – Teološka Škola) tefsir ve usûl-i fıkıh dersleri okutmaya başladı. Mayıs 1944'te bu okula resmen tayin edildi. II. Dünya Savaşı esnasında zor günler geçiren ve Bosna-Hersek halkının meseleleriyle yakından ilgilenen Hancîç, 1943'te Saraybosna'da kurulan Halk Kurtuluş Heyeti'nin başkanlığına seçildi. 29 Temmuz 1944'te Saraybosna'da vefat etti. Yakınları onun hastahane de tıbbî bir müdahale sırasında öldürüldüğü kanaatindedir.

Fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, hadis ve kelâm sahalarında bilgi sahibi olan Hancîç hitabet kabiliyetiyle de tanınmış, vaazları geniş halk kitlesi tarafından ilgiyle takip edilmiş, Bosna Diyanet İşleri yetkililerince kendisine Bosna-Hersek'in bütün merkez camilerinde vâizlik görevi verilmiştir. Saraybosna'daki dostları ve talebeleri için düzenlediği özel derslerde çeşitli İslâmî ilimlere ait kaynak eserleri tercüme ve şerheden Hancîç'in bölgede İslâmî ve kültürel faaliyetin canlanmasında önemli katkıları olmuştur.

Hancîç, üyesi olduğu Merhamet adındaki müslüman yardımlaşma derneğinin 1934'te yayımlanan bildirisini kaleme al-

mış, el-Hidaje derneğinde kuruluşundan itibaren (1936) icra heyeti üyesi olarak görev yapmış, daha sonra başkanlık görevine getirilmiştir (1939-1944). Eserlerinin bir kısmı bu dernek tarafından neşredilmiştir.

Eserleri. Otuz sekiz yıl gibi kısa bir ömür sürmesine rağmen Hancîç telif ve tercüme çeşitli eserlerin yanı sıra 300'ün üzerinde makale yazmıştır. Makalelerini genellikle Yugoslavya İslâm Dini Teşkilâtı'nın yayın organı *Glasnik* dergisi ile *Hikmet*, *Novi Behar* ve *Anali* dergilerinde yayımlamıştır. Başlıca eserleri şunlardır: 1. *el-Cevherü'l-esnâ fi terâcimi 'ulemâ'i ve şufarâ'i Bosna* (Kahire 1349/1930; nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1413/1992). Hancîç, eserlerini Arapça, Türkçe veya Farsça yazmış 223 Bosnalı âlim ve şairin hal tercümesini ihtiva eden bu eserini Kahire'deki öğrencilik yıllarında yazmıştır. Kişi adlarına göre alfabetik olarak düzenlenen kitabın giriş kısmında istifade edilen kaynakların bir kısmı belirtildikten sonra İslâm'ın Avrupa'da, özellikle Bosna-Hersek'teki yayılışı, bölgenin coğrafi durumu ve Boşnak kültürü hakkında bilgi verilmektedir. 2. *Književni Rad Bosansko-Hercegovackih Muslimana* (Bosna-Hersek müslümanlarının ilmi ve edebî çalışmaları) (Sarajevo 1934). Eser, Hancîç'in 1933-1934 yıllarında *Glasnik* dergisinde yayımlanan makalelerinden meydana gelmiştir. 3. *Uvod u Tefsirsku i Hadisku Nauku* (tefsir ve hadis ilmine giriş) (Sarajevo 1937). *Novi Behar* dergisinde tefrika edilen ve daha sonra müstakil olarak basılan eser Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya'da lise seviyesindeki medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktadır. 4. *'İlmü'l-ke'lâm* (Sarajevo 1934). Ortaokullar için hazırlanmış bir din dersi kitabıdır. 5. *Arapaska Gramatika i Sintaksa* (Sarajevo 1936). Yine ortaokullar için Şa'ir Sikiç ve Muhamed Pašić ile birlikte hazırlanmış Arapça ders kitabıdır. 6. *es-Sünne (Pedeset İzabranih Hadisa)*. Tuzla'da çıkan *Hikmet* dergisinde yayımlanmış elli hadis şerhini ihtiva etmektedir. 7. *Vazovi* (Sarajevo 1943). Hancîç'in, Bosna'nın çeşitli yerlerinde verdiği vaaz ve konferansların metinlerini içine almaktadır. 8. *Mecma'u'l-bihâr fi târihi'l-'ulûm ve'l-esfâr*. Hancîç, ilimler tarihi hakkında yazmayı planladığı eserin birinci bölümünde ilimlerin gelişmesi ve meşhur âlimlerin hal tercümelerine yer vermeyi düşünmüş, ikinci bölümünü ise Kâ-